

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitek példáján¹

ISTVÁN GAUČÍK
The Rimamurány-Salgótarján Iron Works PLC on the example
of the economic elites

669.1
330.341.424(437.6)"19"
330.341.424(439)"19"

Keywords: economic history, economic elites, the history of the „Rima” iron works from 1881 to the imperial change, the consequences of the redefinition of state borders in the economic history of the works.

1. Kutatási irányvonalak, megoldáskeresés, dilemmák

A gazdasági elitek joggal tekinthetők az újabb társadalomtörténeti kutatások egyik kiemelt témájának. A kelet-közép-európai történetírásokban, ezek keretén belül a szlovák, cseh és magyar gazdaságtörténetre is gondolok, változó intenzitású érdeklődésnek örvendenek. Ami mégis hiányzik, az a közép-európai gazdasági elitkutatások helyzetének, eredményeinek és diskurzusainak tanulmányozása, külön tekintettel az egyes történeti koncepciókra és konstrukciókra. Kutatásaim egyik célja, hogy komparatív eszközökkel vizsgáljam három közép-európai történetírás gazdasági elitekkel foglalkozó munkáit. A kutatás további mozgatórugója: a tudományosság fejlődése érdekel, szűkebben véve a gazdasági elitekről való gondolkodás. A vizsgálatot másrészt az is indokolja, hogy a rendszerváltozást követően a szlovák történetírásban és azon belül a gazdaságtörténet-írásban többé-kevésbé, de mégis kitapintható egy – a többi kelet-európai történetíráshoz hasonlóan megkésett – paradigmaváltás (szerintem először 1997-ben, majd ezt „betetőzve” 2004-ben).²

1. Készült az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram támogatásával. A tanulmány, amely doktori disszertáció részét képezi, két fejezetből áll. Az első egy elméleti kérdéseket feszegető és a gazdasági elitkutatással foglalkozó fejezet. Ezt követi a vállalat első világháború utáni helyzetével, főleg szlovákiai érdekeltségeivel és az új vállalatvezetési stratégiával foglalkozó esettanulmány.
2. A paradigmaváltás fogalma alatt a szlovák történetírás új eredményeinek, értelmezéseinek és értékeléseinek színes skáláját értem. Ugyan egyes szerzők (Dušan Kováč) radikális fordulatról beszélnek, azonban az mégsem tekinthető „egy új kezdetnek” és a „régí” historiográfiai szemlélet végének. Inkább bizonyos elemek folytonosságáról beszélhetünk. Így a nemzeti tematikák előtérbe kerüléséről és a marxista kánonnal való kiegyezésről. Adam Hudek szerint éppen a szlovák nemzeti legitimizáció, illetve a cseh és szlovák nemzeti történelem mesterséges egy-

Úgy gondolom, hogy időszerű ezeket az eredményeket mérlegre tenni, összehasonlítani más történetírásokkal, illetve hogy jobban lássuk helyzetünket, tágabb, nemzetközi perspektívából tekinteni rá.³ Ehhez azonban az összehasonlítás, mely az önreflexiót, a módszerek és megközelítések átvételét és alkalmazását csak segítheti, elengedhetetlen. Azt szeretném bizonyítani, hogy a gazdasági elitek értelmezései egy olyan kommunikatív tudományos rendszerekben zajlanak, amelyekben az elméletalkotás és a minőségértékelés elvárt követelmények.⁴ Ezt a tudományos diskurzust, mely az intern

máshoz kapcsolása állt a csehszlovák kommunista államszervezés szolgálatában, még ha ez az irányvonal a deklarált internacionalizmussal szembekerült is.

Az „aktívák” közé a (korlátozott) önreflexiót, detabuizálást, deideologizálást és a külföldi eredmények iránti fogékonyságot sorolom. Ezek a szövegek a *Historický časopis*ben 1997-ben jelentek meg. A következő, már markánsabb váltásra 2004-ben került sor. Ekkor a *Historický časopis* és a Münchenben megjelenő *Collegium Carolinum* közölt tanulmányokat. A szlovák történetírás helyzetének legújabb elemzésére a *Česko-slovenská historická ročenka 2006-ban vállalkozott*. Vö. Kováč, Dušan: *Zamyslenie sa nad slovenskou historiografiou deväťdesiatych rokov. Česko-slovenská historická ročenka*, 2003, 225–231. p.; Hudek, Adam: *Vývoj konceptu československých dejín v slovenskej marxistickej historiografii*. In Mervart, Jan–Středová, Veronika (szerk.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století IV. Ústí nad Orlicí, Historický ústav Fakulty humanitných studií Univerzity Hradec Kralové*, 2009, 109–116. p.; Uő: *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2010.; Górný, Maciej: *Miedzy Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*. Warszawa, Trio, 2001.

3. Joggal állítható, hogy a gazdasági és vállalkozói elitek kutatása Szlovákiában még gyermekcipőben jár. Ennek hátterében két tényező áll: a szlovák történetírás jelenlegi kondíciója, illetve a gazdaság- és vállalkozástörténet perifériára szorultsága. A történetírásokat a múlt és a jelen történései között zajló sajátos diskurzusnak is tekinthetjük. Ezen diskurzus folyamán vagy eredményeképpen elkészíthető a szlovákiai gazdasági elitkutatások mérlege. Fontos szempont a relevancia. Tehát hogy e szakterület eredményei milyen mértékben kapcsolódnak a külföldi kutatásokhoz, vagy éppen miért különböznek tőlük. Milyen a környező országok historiográfiáinak hatása, és milyen ezeknek az impulzusoknak a befogadóképessége. Ezenkívül hol jelölhető ki a nyugat-európai trendekkel szembeni lemaradás területe, és mi az oka a sarkított értelmezéseknek. Roman Holec és Ľudovít Hallon közelmúltban megjelent munkái immár kritikus vizsgálat alá vették az ilyen irányú szlovák publikációkat, ugyanakkor új történelmi konstrukciókat alkottak. Holec, Roman: *Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. Česko-slovenská historická ročenka*, 2006, 41–58. p.; Uő: „Neviditeľná ruka trhu” alebo „všadeprítomné ruky” manažmentu (k novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín). *Historický časopis*, 2006, 1. sz. 3–24. p.; Hallon, Ľudovít: *Problematika hospodárskych elit v slovenskej historiografii. Moderní podnikateľské elity – metody a perspektivy bádání*. Praha, Dokořán, 2007, 154–167. p.; Uő: *Úroveň spracovania tematiky hospodárskych elit v slovenskej historiografii. Česko-slovenská historická ročenka*, 2007, 51–74. p.
4. Az elméletalkotással kapcsolatban Richard Tilly szkeptikus álláspontot fogalmaz meg, amikor kijelenti, hogy az európai gazdaságtörténet-írásokban a történetiség (történettudomány) meghatározó súlya nem hagyja egy teoretizálási irányultság megerősödését. Ambrosius, Gerold–Dietmar Petzina, Dietmar–Plumpe, Werner: *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*. München, Oldenbourg Verlag, 2006, 13. p. A szlovák és a magyar gazdaságtörténet-írásban belül ez a probléma az irányadó nemzetközi eredmények recepciójának megkésettiségeivel, késésével és a nemzeti historiográfia kanonizálásával is szoros összefüggésben áll.

térben (kutatók, egyetem, kutatóintézet) és extern térben (nyilvánosság, szponzorok, állami intézmények) valósul meg és információs dimenziókat hoz létre, nálunk vagy semmisnek tekintik, vagy lebecsülik.⁵ Ez a nem is olyan régen még hagyományos diskurzus a (poszt)modern világban átalakult. Az immár kitágult, globalizált információs térben, új kommunikációs piacokon jelent meg, lásd például az elektronikus publikációkat az interneten, és ez a fajta diskurzus jól tapintható, kutatható jelenség. A szlovák történetírásban az intern térben folyó szaktudományos kommunikációk, így a tudósok egymás közti kommunikációinak, a személyes és intézményes interakcióknak, a publikált textusoknak mint ki- és befelé irányuló diskurzusoknak (itt a fogalom alatt a kutatási témákat és a problematizálás területeit értem) az értékelési háttérbe szorultak.⁶

Ezen a helyen kísérletet teszek a gazdasági elit fogalmának „árnyalására”. A gazdasági elit fogalmát az általános elitfogalomból vezetem le. A vállalkozástörténet legfontosabb irányzataival is foglalkozom, mert a gazdasági elitkutatásokhoz elengedhetetlen a tudományos háttér ismerete. A tanulmányban a Rimamurányi fejlődésének meghatározó „töréspontjával”, az 1918–1919-es államhatalmi változás gazdasági következményeivel foglalkozom. Részletesen áttekintem az óriásvállalat történetének szlovák és magyar recepcióit. Mérlegre helyezem a legfontosabb kutatási eredményeket. Az első világháborút követően előállt, teljesen új gazdasági helyzetnek a megérté-

5. A hagyományos nyelvészet a diskurzusra mint összefüggő szöveg- vagy beszédegységre tekint. A nyelvről való gondolkodást megújító és a társadalmilag ellenőrzött diskurzus teóriáját megfogalmazó, a történéseket egyszerre zavarba hozó és inspiráló Michel Foucault szerint azonban a diskurzusok egy adott helyzetben elmondott, elmondhatott állítások halmazai, melyek a tudást a nyelv segítségével termelik ki. A diskurzus elindításában, megszületésében az eseménynek tulajdonított nagy jelentőséget, így a diskurzust diskurzusesemények összességékként is felfoghatjuk. A diskurzusok határozzák meg a témát, és a jelentések is bennük konstruálódnak. Megszületésüket követően a tudományos szövegek is megőrződnek, olvassák és ismétlik, mások kommentálják őket, hivatkoznak rájuk, elemeiket és megállapításaikat transzformálják. Különböző diskurzusokat indítanak, azonban a nívum nem az, amit a megjegyzésekkel mondunk, hanem a mindig visszatérő esemény. A másik oldalon a fontosabb, jelentősebb szövegeket gyakran elhomályosítják a megjegyzések. Úgy gondolom, hogy az írott (gazdaság)történeti munkák szintén ilyen típusú, mondhatni diszciplínánként kötött diskurzusok. Ezek, hangsúlyozni kell, különböző tudományos diszkurzív formációkban nyilvánulnak meg és sokféle változataik alakulnak ki, például a bővítés, rövidítés, kiegészítés, átrendezés, átírás következtében. Nem az igazmondás és „a nagy történetek” eszközei, hanem időfelettséggel rendelkező médiumok, melyek lehetővé teszik a múlt és a jelen, a generációk közti párbeszédet, a dekanonizálást és új kommunikációs csatornák kialakítását. A gazdasági elitkutatások eredményeit (szövegeit) a gazdaság- és társadalomtörténet találkozási (diskurzus)mezőibe kívánom helyezni. Foucault, Michel: *Rád diskurzu*. Bratislava, Agora, 2006, 16–21., 23., 33–36. p. Foucault hatását a történettudományra Bódy Zsombor vizsgálta. Bódy Zsombor: Michel Foucault és a történeti diszciplína ma. In Szekeres András (szerk.): *A történelem-Társadalomtudományok konferencia anyagai*. Budapest, L' Harmattan-Atelier, 2002, 37–50. p.

6. Hagenhoff, Svenja–Seidenfaden, Lutz–Ortelbach, Björn–Schumann, Matthias: *Neue Formen der Wissenschaftskommunikation. Eine Fallstudienuntersuchung*. Göttinger Schriften der Internetforschung, Band 4, Göttingen, Universitätsverlag, 2007, 4–28. p.

séhez elengedhetetlen a csehszlovákiai és magyarországi gazdaság fejlődési irányainak bemutatása is. A Rimamurányi 1920-tól datálható új vállalatirányítási stratégiáját és a kereskedelmi politika fő jegyeit szintén fontosnak tartom bemutatni. Végül a pozsonyi képviselet létrehozásának körülményeit és működését kívánom tisztázni.

2. Az elitek értelmezései és ideologizálási veszélyei

Ezen a helyen az elitek „fogalmi meghatározásának” csupán vázlatos kísérletére, és nem a historiográfiákban vagy a rokon társadalomtudományokban, főleg a szociológiában megjelenő, használt és elfogadott terminus technicusok elemzésére vagy éppen tudományokon belüli genezisük bemutatására vállalkozhatok.⁷ Ez a fogalom, értelmezési és viszonyítási területeinek behatárolatlansága következtében képlékeny, gyakran műhelyenként és szerzőként változó fogalomnak tekinthető, így az értelmezési köre is tág.

Az értelmezések alkotását megnehezíti, hogy a 20. század politikaelmélet-teoretizálási „versenyében” az elitelmélet a marxizmussal szemben az ideológiai konfrontáció egyik szereplője volt.⁸ Általában a politikai és gazdasági elitek ennek következtében pejoratív és antidemokratikus konnotációt kaptak, hiszen a hatalomszerzés erőszakosságát, a tőke- és erőforrások feletti korlátlan hatalom birtoklását kapcsolták hozzájuk.⁹ Ezen irányzat képviselői azt posztulálták, hogy az elitek „létezése” szükségszerű

7. Takács Károly szerint az eliteket négyféle mezőben értelmezhetjük. 1. A társadalmi tagolódás szempontja realista és nominalista nézőpontokat tartalmaz. A nominalisták a társadalmi csoportokat mesterséges kategóriáknak tekintik, statisztikai szereppel bírnak, így az elitek sem különülnek el a társadalomtól, azon belül a felső rétegeknek a szerves részét alkotják. A realisták tagolt társadalmat látnak. Ebben az elitek önálló entitásként vannak jelen. 2. Az elit szűkebb és tágabb fogalma. Szűkebben véve csak a politikai elit értendő alatta. A fogalmi tartomány kiterjesztésével beszélhetünk kulturális és gazdasági elitről vagy szakelitről (pl. katonai elit). 3. A személyhez való kapcsolás szerint természetes és szervezeti elitről lehet szó. A természetes elit tagjai képességeiknek, habitusuknak, személyes többleteiknek köszönhetően választódnak ki. A szervezeti elit tagjai számára az adott szervezet nyújt kiemelkedési lehetőséget. 4. Az elitfogalom irányultsága szerint hatalmi és pozicionális elitek különböztethetők meg. Ez utóbbi kategória rokon vonást mutat a harmadikkal. Takács Károly: *Az elit szociológiai fogalmáról. Szociológiai Szemle*, 1998, 1. sz. 139–148. p. Vö. még Pecka, Emanuel: *Sociologické teorie elity*. In Koutská, Ivana–Svátek, František (szerk.): *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, 13–32. p.

8. Az elitelmélet „atyái” és legjelentősebb képviselői közé sorolható Macchiavelli, Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto, Max Weber, Robert Michels, C. Wright Mills, Harold D. Laswell. Ezen elmélet kritikusai között találhatjuk Robert Dahlt. Loužek, Marek: *Sociologická teorie Vilfreda Pareta. Sociológia*, 2010, 4. sz. 420–425. p. A szociológiai elitelméletek áttekintésére lásd Wasner, Barbara: *Eliten in Europa. Einführung in Theorien, Konzepte und Befunde*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004, 29–104. p.

9. Mindezeket az ideologizmusokat pregnánsan tartalmazza például a kelet-németországi marxista elitértelmezés egyik szócikke. Ezek szerint az elitelmélet (Elitetheorien) tudománytalan és reakciós tanítás, mely szerint a történelmet kis csoportok és kiemelkedő személyiségek alakítják. Az irányzat az imperialista filozófia és szociológia „játéka”. Erőszakosabb formáját a „fasiszta rasszizmus” képviseli. Az elitelmélet a politikai klerikalizmussal is szövetezik. Lásd *Meyers Neues Lexikon. II. Band*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1962, 895. p.

és szerepük a politikai választási lehetőségek meglétében is hangsúlyos. Mindeközben kisebb hangsúlyt és figyelmet kapott a marxizmusnak mint elitista eszmeáramlatnak a kutatása, messianizmusra való „hajlama”, mely a választási lehetőségeket tagadta, azokat a determinisztikus haladás gondolatával helyettesítette.¹⁰ Az 1980-as évek nyugat-európai neELITIZMUSA, célirányosan politikai elméletként, már árnyaltabban tekintett az elitiek társadalomban elfoglalt helyére, vélt és valóságos szerepére, valamint az elitcsoportok közti együttműködésre. Nagy figyelmet kaptak és kulcsfontosságúvá váltak a különböző társadalmi rétegekhez, a „tömegekhez” fűződő kapcsolathálók is, a szervezetek befolyása és az elitiek mobilitása, körforgása, nyitottsága vagy éppen elzárkózása.¹¹

1989 után az elitiek új diskurzusmezőbe kerültek. A kelet-közép-európai posztkommunista országok pártelitjeinek „átalakulása”, a régi és az új politikai elitiek közti párhuzamok és az újkapitalista gazdasági elit tagjainak pályaképe, összetétele, karrierje, az elit újratermelődésének és körforgásának kérdései került a társadalomtudományok érdeklődésének központjába.¹² A térség történettudományai eközben kénytelen-kelletlen a szociológiából kölcsönzött vagy teoretizálási ütköztetések nélkül használt általános fogalmakkal operáltak. A marxista kánon osztályszemlélete és az elitelmélet szimbiozisa, illetve az elitfogalom megkérdőjelezése egyszerre jelentek meg. Az 1990-es évek a nemzeti elitiek reneszánszát is hozták, mely kéz a kézben járt az elitista (úgy is nevezhetjük klánokat, kasztokat megjelenítő) vonások kiemelésével és a nemzeti elitiek kizárólagosságának sugalmazásával. Az elitiek ebben a kontextusban mint racionális, a megfelelő és alkalmazható tudás birtokában lévő, különlegesnek láttatott csoportokként, a hatalom predesztinált birtokosaiként jelentek meg. A tömeg vagy a nép ellenben képlékeny massa lett, irracionális jelzőt kapott, melyet az eliteknek szinte kötelességük irányítani és befolyásolni.¹³

A megközelítések sokrétűségénél fogva és az elitelmélet formalizmusa, egyoldalúsága, az elitképződés és -csere során a társadalmi mobilitás lebecsülése miatt egy köz-

-
10. A csehszlovák marxista irodalom elitkritikájára lásd Máchová, Jirina–Vaněk, Antonín: *Mýtus elit*. Praha, Universita Karlova, 1973. Nárta, Miroslav: *Teorie elit a politika. Ke kritice elitářství*. Praha, Svoboda–Pravda, 1975.
  11. Highley, John–Pakulski, Jan: Elitelmélet a marxizmus után. *Századvég*, 1998, 9. sz. 71–88. p.; Highley, John–Pakulski, Jan: Elite Power Games and Democratic Politics in Central and Eastern Europe. In Michel Dobry (szerk.): *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Kluwer, Dordrecht, 2000, 109–130. p.
  12. Szelényi Iván–Szelényi Szonja: *Elitcirkuláció vagy elitreprodukció*. Társadalmi riport 1996, 475–500. p.; Szalai Erzsébet: Az elitiek metamorfózisa. *Educatio*, 1995, 4. sz. 585–597. p.; Uő: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula, 2001.; Bozóki András: Az elitváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép-európai megközelítések. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 9–41. p.
  13. Sládek, František: K dějinám sociálních elit první Československé republiky. *Soudobé dějiny*, 1995, 2–3. sz. 170–171. p.; Uő. *Elity v Československu 1918–1948*. In Koutská, Ivana–Svátek, František (szerk.): *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, 8. p.

megegyezéses elitfogalom nem is alakulhat ki. A konszenzuálisan egységes elitekkel szemben jogos elvárás a demokratikus értékek képviselése és védelme, amely a demokratikus rendszert stabilizáló tényezőként működik. A nem egyetértő elit ellenben azt nem szilárdíthatja meg. Az ideológiailag egységes elit pedig áldemokrácia irányába mutató útra léphet. Az erkölcsösség követelménye és az etikus ellenőrzés lehetőségei pedig szintén az elitekkel szembeni bizalmat erősítő források.¹⁴

3. Gazdaság- és vállalkozástörténeti irányzatok

A gazdaságtörténet és egyben a gazdasági elitkutatás elméleti „gyökereinek”, a tudományos és módszertani differenciálódás folyamatának bemutatása és az irányzatok áttekintése témaválasztásunk szempontjából megkerülhetetlen.¹⁵

A gazdaságtörténet 19. századra visszavezethető hagyománya, a logikai sterilitás és részletes tényfeltárást feladatul kitűző nemzetgazdaságtan történeti iskolája, mely a történeti leírást és az elméletet is elválasztotta, fokozatosan átalakult. A gazdaságtörténet határvonalai az 1950-es évektől két irányban változtak meg.

1. A történeti gazdaságtan (historical economics) vagy új gazdaságtörténet (new economic history) a neoklasszikus ökonómiaira támaszkodik. A neoklasszikus közgazdaságtan (neo-classical economics, Neoklassische Theorie) a 19. század utolsó harmadától az 1930-as évekig volt a közgazdaságtan meghatározó irányzata. A klasszikus közgazdaságtan néhány tételére – például az egyensúlyra törekvő, „tökéletes”, „öntisztító” piac, az állami beavatkozás ellenzése a gazdaságban – támaszkodik. A haszonra törekvő, gazdálkodó egyén (homo oeconomicus) a vizsgálati tárgya. Más vélemények szerint jelenleg „sem holt” irányzat, mert „résztudományai”, a mikro- és makroökonómia tovább élnek, külön közgazdasági részterületekké váltak. A mikroökonómia a piaci szereplőkkel (termelőkkel, fogyasztókkal) foglalkozik, akiket haszonmaximalizálás és költségminimalizálás jellemez. Fontos szerepet kap a háztartások fogyasztásának, a vállalatok termelési stratégiáinak és a piac jellegzetességeinek vizsgálata. A makroökonómiai szempont nemzetgazdaság-központú és a „realitásokkal” foglalkozik. Tárgyai az egyes gazdasági szektorok, a makrogazdasági mutatók, a növekedés, a munkanélküliség stb. A makroökonómia egyik központi gondolata, hogy az egyén racionális döntéseket hoz; hasznát és bevételeit, minél kevesebb befektetéssel, maximalizálni kívánja.¹⁶

Az új gazdaságtörténet ma is inkább angolszásznak jellemezhető irányzata az 1950-es évek végén keletkezett Amerikában.¹⁷ Megszületésének fő mozgatórugója az

14. Röhrich, Wilfried: *Eliten und das Ethos der Demokratie*. München, Beck, 1991, 110–122. p.

15. Ebben a részben a meghatározó történeti iskolák közül vázlatosan az amerikai és a németet mutatom be.

16. Felderer, Bernard-Homburg, Stefan: *Makroökonomika a nová makroökonomika*. Bratislava, Elita, 1995.; Reiß, Winfried: *Mikroökonomische theorie. Historisch fundierte Einführung*. München-Wien, Oldenbourg Verlag, 2007, 1–9. p.; Gabler Verlag (Herausgeber): *Gabler Wirtschaftslexikon*. Stichwort: Makroökonomik, online im Internet: <http://wirtschaftslexikon.gabler.de/Archiv/55461/makroökonomik-v6.html>, <http://wirtschaftslexikon.gabler.de/Archiv/55270/mikroökonomik-v4.html>.

volt, hogy mindjobban nőtt a gazdasági elméletek és a gazdaságtörténet közti szakadék, és a két terület között az átjárhatóság mind nehezebbé vált. Az új gazdaságtörténet vagy más néven kliometria domináns módszertani jellegzetessége, hogy a matematikai közgazdaságtan egyik részterületére, az ökonometriára támaszkodik. Ez az irányzat „kvintesszenciája”, ezért ökonometrikai történetírásnak is nevezik, amely a gazdasági jelenségek matematikai elemzésével és modellezésével foglalkozik.¹⁸ A valószínűség-számítás, a statisztika és a címtárak tartoznak a kedvelt eszközei közé. Termelési és kereskedelmi adatokat használ, a szállítási költségek és a földtulajdon alakulása érdekli. A gazdaság növekedésének vizsgálatára kitüntetett figyelmet fordít.

A kliometrikus történetírás módszere, mely lépéseket tesz az eredmények verifikálására, a történelmi ismeretszerzés tényeinek pontos ellenőrzésére törekszik. A nemzetközi és interregionális összehasonlítás a kedvelt terepe. A kliometria fő erejét az elméletek felhasználásával szembeni nyitottság alkotja. Általában elmondható, hogy kutatási alapját, a saját(os) feltevésalkotást és megnevezést követően a felállított modell elfogadását vita teszi lehetővé.¹⁹

A kliometria azonban módszertani nehézségekkel is küzd, melyeket a business history hívei előszeretettel támadnak. Az ellenérv az, hogy a kliometrikusok a gazdaságtörténeti alapkérdéseket tendenciózusan, ellentmondásoktól sem mentesen, szűk területen teszik fel, csak a neoklasszikus gazdaságelméletekre támaszkodva interpretálják, és mindent kvantifikálni akarnak (másképpen természetesen a kvantifikálás veszélyeit és a kritikát sem kell abszolutizálni). Olyan témák például, mint a nagyvállalkozók tulajdonstratégiái, az állami gazdaságpolitika ideológiai meghatározottságának szerepe vagy éppen a szociális változások jelentősége az életszínvonalra így „kilépnek” az új gazdaságtörténet területéről.

A kliometria, mely a közgazdaságtan logikáját „vitte be” a gazdaságtörténetbe, olyan formalizált modelleket használ, melyekben a piac irányítja a fogyasztókat. Ez az irányzat

-
17. A kliometria születését az 1957-ben a massachusettsi Williamstownban rendezett találkozóra kapcsolják, amelyen a kliometrikusok először mutatták be a módszertani eljárásaikat, melyek azután „szabványozott” eljárásokká váltak. A kliometrikusok az 1960-as évektől szervezték szakmai rendezvényeiket. Társulásukat (The Cliometric Society) 1983-ban hozták létre Deirdre N. McClosky és Samuel H. Williamson vezetésével. Első világkongresszusukat 1985-ben tartották. A szervezet közlönye a Cliometric Newsletter. Az egyesület vezetésében döntően amerikai egyetemek és intézetek kutatói foglalnak helyet. Az irányzat elfogadottságát jelzi az is, hogy a *European Review of Economic History* közli a kliometrikus írásokat és például Nicholas Crafts és John Komlos is a szerkesztőbizottságban foglal helyet. <http://www.cliometrics.org>
  18. A közgazdaságban az ökonometria kikezdetlennek hitt pozícióit a 2000-tól kibontakozó új, a mérési problémákkal foglalkozó módszertani viták rendítették meg. Az 1960-as évektől öncélúnak (is) titulált ökonometria egyik szülőatyja, az 1969-ben közgazdasági Nobel-díjas Ragnar Frisch később playometrics névvel illetve a módszert, mert az a realitásoktól elszakadt. Török Ádám: Társadalomtudományi tények és természettudományos módszerek. *Közgazdasági Szemle*, 2009, 12. sz. 1071. p.
  19. Komlos, John–Stögbauer, Christian: Neue Wirtschaftsgeschichte/Kliometrie. www.econhist.vwl.lmu.de/cliometrics.pdf

a hosszú távú gazdasági növekedés nagy kérdéseire összpontosít, mint a nekilendülés vagy az elmaradottság, és kvantitatív eljárásokat használ. Például az új számítási módszerekkel – nem csekély vitákra adva alkalmat – az amerikai vasúthálózat költség- és hasznonelemzését, a déli ültetvények rabszolgatartásának racionalitását (R. W. Fogel), az angol ipari forradalom hatásait, a növekedés és lassulás mértékét kutatták (J. Mokyr, R. Floud, D. McClosky). A legjelentősebb ipari országok (USA, Nagy-Britannia, Németország) két világháború közti gazdasági helyzetét és gazdaságpolitikáját (P. O' Brien, K. Borchardt), valamint az 1945 utáni gazdasági fejlődésüket vizsgálták (N. Crafts, A. Maddison). Az európai országok iparosodását nemzetközi összehasonlítás keretén belül vizsgálták (az Osztrák–Magyar Monarchiát J. Komlos, D. F. Good).²⁰

John Komlosról külön érdemes szót ejteni, mert munkássága szorosan kötődik a német és részben a magyar gazdaságtörténethez. John Komlos 1989-ben „alapította” az antropometrikus gazdaságtörténeti irányzatot, melyet ő szellemi mozgalomnak nevez. Az antropometria a gazdaságnak az emberi szervezetre gyakorolt hatásait vizsgálja és az ember biológiai vonatkozásaival történeti szempontból foglalkozik. A testmagasság, az életszínvonal és a táplálkozás jelennek meg új kutatási témaként. Az irányzat eddig figyelemre nem méltatott forrásokat vont be a történelmi érdeklődésbe (katonai összeírások) és a történeti demográfia módszereit is használja. Komlos a szerkesztője az általa 2003-ban alapított, Münchenben megjelenő *Economics and Human Biology* című folyóiratnak.²¹

Joggal állítható, hogy két, kontinentálisan továbbra is elkülönülő (amerikai–európai) gazdaságtörténeti hagyományról beszélhetünk. Európában a német gazdaságtörténet rendelkezik erős pozíciókkal. A németországi akadémiai és egyetemi rendszer, melyben a gazdaságtörténet szoros kapcsolatban áll a társadalomtörténettel, eltérő fejlődési pályára állította a kutatásokat. Az 1990-es évektől, nem utolsósorban John Komlos és Scott M. Eddie tevékenységének köszönhetően, mindjobban kibontakoztak a német kliometrikus gazdaságtörténeti kutatások, melyek főképpen a német iparosodásra és a weimari köztársaság gazdasági helyzetére irányultak, az irányzat bázisa azonban továbbra is az USA, illetve Anglia maradt.²²

20. Ambrosius, Gerold–Petzina, Dietmar–Plumpe, Werner: *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*. München, Oldenbourg Verlag, 2006, 13–18. p.; Benda Gyula: *New Economic History*. In *Történeti-statisztikai tanulmányok 1.*, Budapest, KSH, 1975, 261–277. p.; Fogel, R. William: *Tudományos és tradicionális történetírás. Világtörténet*, 1986, 3–4. sz. 7–40. p.; Scott, M. Eddie: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996.

21. <http://www.econhist.vwl.lmu.de>; Komlos, John: *Az antropometrikus történetírás jelentőségéről*. *Aetas*, 1994, 3. sz. 5–16. p.; Uő: *Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről*. *Aetas*, 2006, 2–3. sz. 268–283. p. Komlos pályafutására lásd „.... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” *Beszélgetés John Komlossal*. *Aetas*, 2006, 2–3. sz. 257–264. p. Az antropometria németországi recepcióját jól példázza, hogy Komlos társszerzőként szerepel az egyik legújabb német gazdaságtörténeti szintézisben. Komlos, John–Schmidtke, Susann: *Bevölkerung und Wirtschaft*. In Ambrosius, Gerold–Petzina, Dietmar–Plumpe, Werner: *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*. München, Oldenbourg Verlag, 2006, 69–87. p.

Az eljárás támadható oldalát az ellenfelek korán felfedezték, ugyanis a kliometrikus munkák definitív információkat nem szolgáltatnak, kvantitatív mérlegeket vonnak (termelésben, pénzügyben), és így mint „történetellenes”, „kontrafaktuális” kísérletek, melyek kizárólagosságra törekedve a jelenségeket hozzák egyoldalú összefüggésbe az elmélettel, kritizálják. Az irányzat hívei hangsúlyozzák, hogy ugyan végleges válaszokat nem képesek adni és nem is akarnak, azonban a konszenzuson alapuló megállapításokat teszik mérlegre, a mítoszokat cáfolják, és ezzel segítik a gazdaságtörténet útkeresését.²³

2. A másik, a neoinstitutionalista közgazdaságtanhoz kötődő, amerikai gyökerekkel rendelkező, a német gazdaságtörténetet is megtermékenyítő, az 1960–1970-es évektől kibontakozó, leíró modelleket alkalmazó kutatási irányzat, a business history főképpen a vállalattörténetben terjedt el.

A neoinstitutionalizmus (new institutional economics, Neue Institutionenökonomik) az 1970-es évek folyamán vált a közgazdaságtan meghatározó irányzatává. Nemzetközileg szervezett irányzat, külön egyesülettel rendelkezik (International Society for New Institutional Economics). Az irányzat különböző iskolái (német, osztrák, freiburgi, amerikai) az intézményes keretek hatásait és fejlődésüket vizsgálják. Az állammal, a bürokráciával, az állami intézményekkel (Neue Politische Ökonomie, Public-Choice-Theorie), a piaccal, a piaci hierarchiákkal (vállalatokkal) és tulajdonjogokkal (property-rights, Verfügungsrechte) vagy éppen a megbízó-ügynök kapcsolattal (Prinzipal-Agent-Theorie), tehát a legnagyobb tiszta haszon érdekében hozott racionális döntésekkel foglalkoznak. Az irányzat mint kritika a neoklasszikus gondolatok továbbfejlődésének tekinthető. A neoklasszikus ökonómia téziseit nem veti el, hasznosaknak tartja, felhasználja, azonban távolinak tartja az emberek valóságos viselkedésétől. A piac kerül piedesztálra, és a piaci mechanizmusok hiba nélküli működésében bíznak. Az egyén, ebben a rendszerben, cselekvőként nem láthatja át az összefüggéseket. A közérdeket kizárják, csupán a gazdaságilag érdekelttek összességéről beszélnek.²⁴

-
22. Tilly, Richard: Cliometrics in Germany. An Introductory Essay. In *Selected Cliometric Studies on German Economic History*. Stuttgart, Steiner Verlag, 1997, 17–33. p.; Scott, M. Eddie–Komlos, John: Deutsche Kliometrie. *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 1999, 2. sz. 293–311. p.
23. Kövér György: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács, József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 286–290. p.; Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 46–53. p. A kontrafaktuális történetírásra lásd Sládek, Ondřej: O historiografii a fikci. Událost, vyprávění a alternativní historie. In Sládek, Ondřej–Bláhová, Kateřina (szerk.): *O psaní dějin. Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha, Academia, 2007, 134–155. p.
24. Vö. Halmos Károly: *Közgazdaságtan és történelem – a narratív és neoinstitutionalista fordulat után*. *Korall*, 2001, 5–6. sz. 206–220. p.; Ambrosius, Gerold–Petzina, Dietmar–Plumpe, Werner: *Moderne Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung für Historiker und Ökonomen*. München, Oldenbourg Verlag, 2006, 21–22. p.; Erlei, Mathias–Leschke, Martin–Sauerland, Dirk: *Neue institutionenökonomik*. Stuttgart, Schäffer-Poeschel Verlag, 2007, 26–40., 103–167., 294–304. p.; Gabler Verlag (Herausgeber): *Gabler Wirtschaftslexikon*. Stichwort: Neue Institutionenökonomik, online im Internet: <http://wirtschaftslexikon.gabler.de/Archiv/1470/neue-institutionenoeconomik-v11.html>

Az irányzat vizsgálódási alapja tehát az egyén és az egyének társulásai, az intézmények. Az irányzat fő jellemzője, hogy képviselői mikroszintű vizsgálatokat folytatnak, a „legfőbb mozgatót” nem a piacon, hanem a vállalat belső szervezetének irányítóiban, a menedzserekben látják. Ez az iskola nyitott más társadalomtudományok irányába és előszeretettel alkalmazza a szociológiai technikákat. Olyan új értelmezések fűződnek az irányzathoz, mint a hálózatelemzés szemléletével a bank-iparvállalat viszony átértékelése, az ún. összekapcsolódó igazgatósági helyek (interlocking directorship) azonosítása és a multinacionális vállalatok terjeszkedésének elméletei.²⁵

Kiemelkedő amerikai képviselője Norman S. B. Gras, aki a business history tárgyat a nyereség elérésére szakosodott vállalkozók kutatására szűkítette. Tanítványa, Henrietta M. Larson szerint az irányzat a vállalkozók múltban lezajlott üzletirányításával (administration) és működésükkel (operation) foglalkozó tudományág. Kezdeté Amerikában a 20. század elejére vezethető vissza, és a nagy gazdasági válság idején dolgozták ki téziseit. Az irányzat előfutárai a 19. század 40-es éveitől kibontakozó első, még nem tudományos érdeklődésből keletkeztek, hanem üzleti profilt prezentáló amerikai vállalattörténetek, melyek a csatornázási és vasúttársaságokkal, illetve az ezeket a vállalatokat irányító vállalkozókkal foglalkoztak. A történeti megközelítések a 19. század közepétől jelentkeztek (1850: American Railroad Journal, 1855: Elazar Lord New York-i vasúttörténete és további vasúttörténetek a század végéig). Számos amerikai pénzintézet az 1870-es évektől nagy érdeklődéssel fordult saját története felé. Az első banktörténetet Davis Rich Whitney publikálta a Suffolk Bankról (1878), melyet továbbiak követtek. Az ipari vállalatok és biztosítók történetének feldolgozásai is ekkor jelentek meg. Az első vállalkozástörténeti tudományos társaságot (Business History Society) 1925-ben alapították. Ezt követte a Journal of Economic and Business History szakmai folyóirat indulása 1928-ban. A 19. századi „tudomány előtti hagyományra” a 20. század második felében, immár tudományosan megalapozott, az 1940-es évek végétől vállalkozói biográfiákat felmutató és publikációs fórumokat kiépítő, elsősorban Gras és tanítványai munkásságának eredményeképpen akadémiai szinten intézményesült vállalkozástörténet támaszkodott. Az amerikai publikációs fórumokat az Explorations in Entrepreneurial History (1949–1969), a Business History Review (BHR, 1954-től) és az Explorations in Economic History (EEH, 1963-tól) jelentette-jelenti. A folyóiratok a nem amerikai vállalattörténeti kutatásoknak is teret szentelnek. A BHR az elmélet és az empiria közti középutat képviseli, az EEH a gazdaságtörténet nehéz fajsúlyú kérdéseivel foglalkozik.²⁶ Az amerikai vállalkozástörténet „aranykora” a második világháború után köszöntött be. Számos kutatóintézet, egyetemi tanszék jött létre, és nagymértékben megnőtt a hézagpótló vállalatmonográfiák és esettanulmányok száma.

A Gras-féle iskola a 30-as évek végén definiálta a vállalkozástörténet őáltaluk viszonylag szűkre szabott tárgyát, melyet a vállalkozói üzletpolitika fogalma (Business

25. Kövér György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas*, 1999, 1–2. sz. 285–294. p.

26. Pierenkemper, Toni: *Unternehmensgeschichte. Eine Einführung in ihre Methoden und Ergebnisse*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000, 49–50. p.; Jaeger, Hans: *Business History: Die wichtigsten Zeitschriften. Geschichte und Gesellschaft*, 1980, 3. sz. 456–463. p.; <http://www.hbs.edu/bhr/>

Administration) alkotott. Az irányzat felfogásában az üzletpolitika a tudományág központi és lényeges kutatási problémája. Az üzletpolitika meghatározásához az üzleti célok megnevezése, az üzletemberek által megfelelő eszközök alkalmazása és gyakorlatba való átültetése, a lehetőségek közül való választás, a vállalkozói magatartás és a mindennapi rutinintézkedések vizsgálata fontos. Szerintük az üzleti-kereskedelmi élet tudományos kutatása nem kerülheti meg azt a tényt, hogy a vállalkozót a haszon érdekli és ez a tényező jelentősen befolyásolja üzletpolitikáját.²⁷

Toni Pierenkemper három megjegyzést fűzött a Gras-féle tézishez. Először is teljesen helyénvaló, hogy az üzleti tevékenység képezi a kutatás tárgyát, azonban mégsem lehet semmiféle társadalmi jelenséget a priori előre kizárni és csak egy szűk területen vizsgálni a vállalkozói tevékenységet. Másodsor a fenti kutatási program hasznáról is szólt. A nagy számú vállalkozástörténeti munkák kétségkívül a történeti tudásunkat gazdagítják. Ezek a feldolgozások a történeti tudatot rögzítik és tudományos hozadékkuk pótolhatatlan. Harmadsor a business history szűkre szabott tárgyválasztása nem kielégítő. A vállalkozót nemcsak mikroökonómiailag egyedi egységként lehet felfogni, hanem a nemzetgazdaság „részeként” is. A korai vállalkozástörténet monográfiaközpontú, „álizolált” szempontját ezért már korán kritika érte. Gras kritikusi felrótták, hogy a vállalkozói üzletpolitika korlátozott modellje (a vállalkozó haszonközpontúsága) az autonóm tudományos álláspont kialakítását veszélyezteti. Pierenkemper szerint végül is természetes a tudósok féltékenysége, hogy csak ilyen módon, behatárolt alapon fogalmazzák meg mondanivalójukat. A korlátozott témaválasztás az összehasonlításokat nehezíti, és számos tanulmány szenved attól, hogy a közgazdaságtan kínálatából semmiféle megfelelő elméletet nem vesz át. Kezdetben, főképpen a diszciplína kialakulásakor, az esettanulmányok új területeket világítottak meg, majd a rendszerezés és az elméletalkotás következett. A történészek az egyedi, elszigetelt esetekből indultak ki és a szemléletes elméletekig jutottak el. Az esettanulmányokkal a modellalkotást finomították és a problémakört immár társadalmi kontextusban vizsgálják.²⁸

A vizsgálati perspektívát Arthur H. Cole munkássága szélesítette ki, aki 1948-ban hozta létre a Harvard Egyetemen működő vállalkozástörténeti kutatóintézetet (Research Center in Entrepreneurial History), melyet a Rockefeller Alapítvány támogatott. Vezetése alatt az amerikai business history új fejlődési irányt vett az „entrepreneurial approach” szemlélettel. A vállalkozónak azt a képét vezette be, aki szervezi, menedzseli a vállalatot vagy a vállalkozást (enterprise) és az akadályokat leküzdve kockáztat. Ez az irányvonal a vállalkozók személyére és alapvető társadalmi funkcióikra orientálódott.²⁹ Ez a kép a schumpeteri vállalkozói modellel rokon, amelyben a vállalkozó a központi szereplő, aki dinamikus, kreatív, innovatív és az üzleti kockázatot vállalja, és aki a hosszú távú gazdasági fejlődés motorja, egyben a kapitalizmus evolúciójának segítője.³⁰

27. Pierenkemper, Toni: *Unternehmensgeschichte. Eine Einführung in ihre Methoden und Ergebnisse*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000, 40–44. p.

28. Uo. 44. p.

29. Uo. 47. p.

30. Schumpeter, Joseph: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin, 1964. Schumpeter munkásságáról és elméletéről I. Reiss, Winfried: *Mikroökonomische theorie. Historisch fundierte Einführung*. München–Wien, Oldenbourg Verlag, 2007, 307–309., 312–317. p.

Cole kísérletet tett egy pontosabb vállalkozómodell leírása. Rámutatott, hogy számos esetben ellentétes koncepciók állnak rendelkezésre a többarcú üzleti életben tevékenykedő vállalkozók leírására. Az őáltala javasolt, egységesnek tekinthető koncepció lényege, hogy alapjában véve az üzleti tevékenységet számos „tényező” biztosítja. A vállalkozók által megszerzett tudás és tapasztalat nemcsak az üzleti normákra és értékekre volt hatással, hanem a gazdasági intézmények (bank, börze) működésére is. A vállalkozói étosz nemcsak a gazdaság működtetésében és az anyagi javak előállításában játszott fontos szerepet, hanem a nem anyagi „szolgáltatások” biztosításában is. Cole a vállalkozók következő feladatait határozta körül: 1. az üzleti célok meghatározása, 2. a szervezet megtartása-megőrzése, 3. pénzügyi eszközök biztosítása, 4. alkalmazkodás a technikai fejlődéshez, 5. a termékek „alkalmazkodása” a piac fejlődéséhez, 6. a közéletben jó kapcsolatok ápolása a többi vállalkozóval. Az irányzat a vállalkozói tevékenységet befolyásoló ideákkal és ideológiákkal is foglalkozik, azok közül elsősorban azokra koncentrál, melyek az innovációs teljesítményt „növelik”.³¹ A business history cole-i kutatási programját Pierenkemper négy tételben foglalta össze: 1. az egyes vállalkozókkal, vállalkozói csoportokkal vagy ágazatokkal foglalkozó vállalat-történet, 2. vállalkozóbiográfiák, egyéni és kollektív csoportok, az egyes üzleti eszközök (bankjegyek, jelzálogkölcsonök, részvénytársaságok) kutatása, 3. az üzleti „eszmék” fejlődésének vizsgálata, 4. az üzleti rendszerek fejlődésének kutatása meghatározott régiókban vagy ágazatokban, 5. különféle szociális csoportok üzleti tevékenységének vizsgálata, illetve a tevékenységükben beállt változások vizsgálata és értékelése.³²

Nem állítható, hogy ezzel a business history kutatási területe az előzőekben vázoltakkal lezárult vagy behatárolódott volna. Az elméletdeficitet felhánytorgató kritikák ellenére éppenhogya a területei kiszélesedtek és sokrétűek lettek. A tanulmányokban a „konzervatív stílus” visszatért, az egyedi esetekből való általánosra következtetés uralkodott el. A gazdasági intézmények és vállalatok hosszú távú stratégiáinak bemutatása került előtérbe. Az 1962-ben rögzített Cole-féle kutatási területek jelenleg is adekvátak. Ezek azok a súlypontok, melyek köré a business history kutatásai szerveződnek: 1. az ún. case study, mint rendszerszerű-elemző vizsgálat (gyakorlat) és hipotézisalkotás, melynek eredményeiből a jelenlegi üzletpolitikák profitálhatnak, 2. egy kvázi társadalomtörténeti perspektíva, nevezetesen az üzleti életet befolyásoló szociális és politikai változások folyamatainak vizsgálata, 3. a gazdasági fejlődés mozgató erejének gazdaságtörténeti vizsgálata.³³

31. Hughes, Johnathan: Arthur Cole and Entrepreneurial History. *Business and Economic History*, 1983, vol. 12, 133–144. p.; <http://www.h-net.org/~business/bhcweb/publications/BEHprint/v012/p0133-p0145.pdf>

32. Pierenkemper, Toni: *Unternehmensgeschichte. Eine Einführung in ihre Methoden und Ergebnisse*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000, 48–49. p.; Arthur H. Cole tanulmánya: What is Business History? *Business History*, 1962, 2. sz. 98–106. p.

33. Pierenkemper, Toni: *Unternehmensgeschichte. Eine Einführung in ihre Methoden und Ergebnisse*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000, 50. p.

4. Mit értek gazdasági elit alatt?

A gazdasági elit fogalma általános elitdefiníciókból vezethető le, és ezzel egy átjárhatóság is rögzíthető, hiszen a gazdasági hatalom gyakran átváltható politikaivá és fordítva. A fogalom pontosításához elsődlegesen gazdasági alrendszert kell feltételeznünk. Ennek az alrendszernek a határait nem tekinthetjük szilárdaknak. Éppen hogy átfedésekkel van dolgunk. A gazdaság nyilvánvalóan társadalmi jelenség és a politika, kultúra, a társadalmi élet legkülönbözőbb formái felé talál utakat és átjárókat: beágyazódik a társadalomba és további alrendszerekkel kerül kölcsönhatásba.³⁴

A gazdasági elit fogalma alatt ebben a tanulmányban a vállalkozó elitet értem.³⁵ Ez belsőleg tagolt halmaznak tekinthető, melyben a csoportok egymáshoz való viszonya,

34. Parsons, Talcott: Elméleti tájékozódás. In *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Szociológiai füzetek 45. kötet, Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1985, 84–111. p.

35. A 20. század második felében a gazdaságielit-kutatás négy nagy területe határolható körül: menedzserializmus, bank(ár)uralom, osztálykohézió (rétegidentitás) és erőforrás-függőség. John Scott hálózatelemzési vizsgálatokkal foglalkozott, ami napjainkban az egyik legsikeresebb irányzatnak mutatkozik. Lásd tőle: *Social Network Analysis. A Handbook*. London–Newbury Park–New Delhi, 2000. A nagyvállalatokban működő menedzserek befolyásának vizsgálata a két világháború közötti időszakra nyúlik vissza. Ez a kutatási irányzat amerikai gyökerekkel rendelkezik (Adolf A. Berle, Gardiner C. Means, James Burnham). Burnham a későbbiekben a menedzserek „hatalmát” nemzetközi trendként magyarázta, a „menedzserek forradalmáról” beszélt, ezért is lett ez a tézis népszerű, ösztönző és kritizált. Konceptióját John Galbraith fejlesztette tovább, aki szerint a vállalatokat technokraták (menedzserek, szakemberek) irányították és működtették. Ezek a csoportok ennek lebonyolításához megfelelő információkkal rendelkeztek, és a tevékenységüket szakterületek is segítették. Ezek az értelmezések a menedzserek befolyásának túldimenzionálását jelentették. Ezzel szemben Ralf Dahrendorf a karrierutakra, képzettségre, a társadalmi-kulturális környezetre és értékrendre fektette a hangsúlyt. Ezekkel a menedzser egészen más legitimitációval rendelkezett, mint a tulajdonos, akinek a pozícióját és elismertségét a vagyona biztosította. A menedzser szakembernek a vállalaton belül a tulajdonrész csak részben állt a rendelkezésükre. Fontos szempontként ismerték fel a vállalaton belüli konszenzus jelentőségét, tehát az alárendeltek és társak együttműködési hajlandóságát. A menedzser elismertségét a tudás, munkateljesítmény és a diszponáns jelenségek kezelése szilárdíthatta meg. Részletesebben lásd Lengyel György–Bartha Attila: Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, 1997, 25. sz. 71. p., <http://www.replika.hu/archivum/25/7>. Az iparvállalatok feletti bankuralom tézisét 1909-ben Rudolf Hilferding alkotta meg (*A finánczóke*. Budapest, 1959). A finánczóke kategóriájába az „idegen, káros és veszélyes” tőke és bankár fogalmát is beleértette. Szerinte a legjelentősebb gazdasági jelenséget a termelés központosítása jelentette, amely kartellizációhoz vezetett. Hilferdingnél az expanzív finánczóke és a banktőke kapott kiemelt szerepet. Ezeket a kategóriákat a szlovák marxista történetírás is átvette és alkalmazta. Lásd Horváth, Štefan–Valach, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku do roku 1918*. Bratislava, Alfa, 1975. Uő: *Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945*. Bratislava, Alfa, 1978. A problémakörhöz lásd Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913*. Debrecen, Multiplex Media–Debrecen U. P., 1999, 21–56. p. Kövér György: Bank és ipar Magyarországon 1914 előtt. In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002, 309–320. p.

a csoportok tagjainak privilegizált vagy domináns helyzete képezi kutatások tárgyát. A kiváltságok vizsgálata kiterjedhet a jövedelmi-vagyoni helyzetre, életmódra és -stílusra, a társadalmi nyitottságra-zártságra, szaktudásra, presztízszre. A dominancia elemzését a döntési kompetenciák, stratégiaalkotás, befolyásolás és pozícióhalmozás, a hierarchiában elfoglalt hely, illetve a szociális hálózatok témái biztosítják.³⁶

5. A Rima a szlovák történetírásban³⁷

Tény, hogy a Rima a szlovák gazdaságtörténet perifériáján található. A tematizálás, koncepcióalkotás és módszertani megoldások keresése megkésett. A problémák a szlovák gazdaságtörténet-írás nemzeti és marxista, illetve pozitivistá hagyományaiban, jelenlegi helyzetében, irányultságában, a szakosodás és intézményesülés elmaradásában keresendő.³⁸

36. Lengyel György–Bartha Attila: Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, 1997, 25. sz. 71. p., <http://www.replika.hu/archivum/25/7>

37. A szövegben a vállalat korabeli, közhasználatban lévő rövidítését, a Rimát és a Rimamurányit párhuzamosan használom.

38. Szlovákiában a jelenlegi szemléletet alapvetően meghatározzák az 1948–1989 közötti marxista üzemtörténet diskurzusának utózóngéi, módszertani hagyománya és néhány jelenleg kiemelten kezelt téma (főleg a zsidó vagyon árjásítása). Nincsenek ismereteim arról, hogy Csehszlovákiában az 1960-as évek első felének „ideológiaiilag szabadabb” légkörében a business history és Firmengeschichte új meglátásai mennyire hatottak ösztönzőleg a szlovák gazdaságtörténészekre. Milan Myška a cseh adaptációval részletesen foglalkozik, felsorolja a módszertani pluralizmust képviselő munkákat is, de a szlovákiai befogadás címzettjei hiányoznak. Így Ludovít Hallon újabban megfogalmazott véleménye a szlovák gazdasági elitkutatások 1961-es kezdetéről vitatható. Lubomír Lipták ekkor tette közzé tanulmányát, melyben a „szlovák burzsoázia” két világháború közti fogalmát definiálta. Nem az elitelméletre támaszkodott, hanem a marxista osztályelméletre és nem is adaptálta a vállalkozástörténeti irányzatok meglátásait. Liptáknál a burzsoázia egyszerűen a munkásosztály antitézise, eltűnésre ítélt, emellett „változékony entitású” és „parazita” osztály. Egyébként is többek között Lipták nem a bankszektor vállalkozóival, hanem a szlovák pénzintézetekkel, és nem az agrárelittel, hanem a mezőgazdasággal foglalkozott. A gazdasági változásokat pedig egyoldalúan a politikai földindulások következményeiként tárgyalta. A különböző nemzetiségű tőkecsoportok tevékenységét nemzetpolitikailag károsnak tartotta. Az idegen érdekeltség meglétében veszélyforrást látott. Hallon a szlovák gazdasági elitkutatások „alapító atyái” közé sorolja még a politikatörténettel foglalkozó Ivan Kamenecet és Michal Barnovskýt. Kamenec 1977-ben a szlovák burzsoázia gazdaságpolitikájával, azon belül az árjásítás gazdasági céljaival foglalkozott. Egyáltalán nem elitként tekintett a burzsoázia fogalmára. Gondolatmenete szerint a zsidó vagyon elkobzásából a burzsoázia mindegyik csoportja profitált, csak a szlovák nép széles tömegei nem. Szerinte éppen ez bizonyítja az árjásítás osztályjellegét, és a burzsoázia kompromittálódását. Hallon szerint a szerző a normalizáció kellős közepén nyúlt ehhez a témához, és a burzsoázia „differenciált” képének bemutatásával „különleges helyet” foglalt el a korszak történetírásában. Ezt annak ellenére állítja, hogy Kamenecnek nem a gazdasági szféra a szakterülete, hanem a politika- és párt-történet, illetve a szlovákiai zsidóság 20. századi története. Michal Barnovský az 1945–1948 közötti társadalmi és gazdasági átalakulás kérdéskörének szentelte 1978-ban megjelent könyvét. A szerző optikája egyáltalán nem különbözött a korszak cseh és szlovák

Ezek mellett a felső-magyarországi régió történetének nacionalizálása zajlott. A történészek a gazdasági életet egy gazdaságilag „elkülönülő” szlovák etnikai térre, „piacra” korlátozták, miközben az 1918 előtti állami kontextus kiesett. A szlovák pénzintézetek és vállalkozások feltérképezése, a nemzetfejlődésben játszott szerepük ki- és túlhangsúlyozása, a nemzeti identitás „nyomon követése” és általában a gazdasági nacionalizmus felszínes jegyei kerültek előtérbe. A történelmi Magyarország gazdasága, az uradalmi gazdálkodás, a nagybirtokrendszer, a „nem szlovák” tőkecsoportok vállalkozói tevékenysége vagy a nemzetközi kartellek, szindikátusok máig hiányzó fejezetei a szlovákiai gazdaságtörténet-írásnak. A Koburgok, Andrásnyak, Esterházyak, a zsidó nagyvállalkozók gazdaságszervezése mellett a Rima is ebbe a csoportba sorolható.³⁹ A szlovák gazdasági elitkutatások számára „a kitörési utat” az etnikai szempontok háttérbe szorítása és a „szlovákiai területen” túlra tekintés, általában a szlovák vállalkozók és vállalkozások országos kontextusba való helyezése jelentheti.⁴⁰

A szlovák megközelítések a szűkebb gazdaságtörténet mezsgyéjén maradtak. A gazdasági szereplőket kizárólag marxista szempontok szerint értelmezték. A szlovák gazdaságtörténet „kirakatszekrényévé”, máig alig elemzett okok (érték- és ideológiasemlegesség, tényközpontúság, új pozitívizmus?) miatt a bányászattörténet vált.⁴¹ Ez a részdiszciplína számos fontos, a történelmi Magyarország bányászat- és technikatörté-

---

feldolgozásaitól. A nemzeti és demokratikus forradalom, magyaráz a nemzeti célokat szolgáló társadalomszervezés „eszmei” területein mozgott. Barnovský sem kivétel az osztályszemlélet alól, és a háború alatti („alibista burzsoázia”), illetve a háború utáni „új” szlovák gazdasági elit önkényes meghatározása (100 ezer korona nyereség feletti vállalkozók, akik ugyanakkor „névtelenek”) tudománytalan. A magyar és német gazdasági elitiek pedig szintén névtelen vesztesékként jelennek meg. Hallon konstrukciója, és ezzel a szlovák gazdasági elitkutatások múltjának és állítólagos eredményeinek utólagos megkonstruálása – emellett az árkészítés során, majd a háború után „kialakult” új szlovák elitréteg felvetése – azért bizonytalan és megkérdőjelezhető kísérlet, mert ahogy a nála említett történészek, ő sem tesz különbséget politikai és gazdaság osztály, valamint elit között. Empirikus vizsgálatok pedig nem folynak (Milan Myška ezeket a publikációkat meg sem említi). A fogalmi magyarázat hiányzik, ehelyett ad hoc jellegű megállapítások születnek, melyek a historiográfián belüli diskurzust tévutakra viszik. Vö. Lipták, Ľubomír: Vývin slovenskej buržoázie za predmníchovskej ČSR. *Historický časopis*, 1961, 256–274. p.; Kamenec, Ivan: K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945 (Arizačný proces a jeho triedny charakter). *Historické štúdie*, 1977, (22.) 34., 36., 61. p.; Barnovský, Michal: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava, Veda, 1978.; Myška, Milan: Business History in der Tschechischen Republik. In Teichova, Alice-Matis, Herbert-Resch, Andreas (szerk.): *Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa*. Wien, Manz, 1999, 69–70. p.; Hallon, Ľudovít: Úroveň spracovania tematiky hospodárskych elit v slovenskej historiografii. *Česko-slovenská historická ročenka*, 2007, 51–53. p.

39. Holec, Roman: Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 2006, 41–43., 48. p.

40. Az új értelmezések lehetőségére legjobb példa Holec, Roman: In Zárícký, Aleš (szerk.): *The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914*. Ostrava, Ostravská universita v Ostravě/University of Ostrava, 2009, 25–35. p.

41. Uo. 45. p.

netére vonatkozó adattal gazdagította ismereteinket, technológiai és fejlesztési irányvonalakra mutatott rá, a szerzők a bányászati és kohászati mutatókat értékelték, ellenben a megalapozott üzemtörténeti kutatások hiányoztak.⁴²

A szlovák összefoglaló jellegű, alapvetően még mindig politikaközpontú „szintézisekben” a Rima gyakorlatilag nem jelent meg, bár a kisebb tanulmányok hangsúlyozzák, hogy „kétségkívül” a legnagyobb bányászati és vasipari vállalat volt a mai Szlovákia területén. Ezek a munkák az üzemet csupán érintőlegesen említik, főképpen a „szlovákiai gazdasági tér” jellemzésekor, az állami gazdaságpolitikának mint elnyomó nemzetiségpolitikának az ábrázolásakor, régebben egy gazdaságilag önálló terület vízióját is felvetve, a bányászat és vasipar fejlettségének, a nyersanyaglelőhelyek gazdagságának a bemutatásakor.⁴³

42. A szlovák gazdaságtörténet talán legsikeresebb területe a bánya- és kohásztörténet. Vö. Novotný, Ján: *Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici XIX. storočia*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1961.; Hapák, Pavol: *Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku*. Bratislava, 1962.; Šarudytová, Mária: *Topografia železiarní na Slovensku*. Košice, Slovenské technické múzeum, 1989.; Mazúrek, Jaroslav: *Baníctvo na Slovensku v rokoch 1854–1938. Hospodársky, sociálny a politický vývoj*. Martin, 2000.; Zámora, Peter (szerk.): *Dejiny baníctva na Slovensku*. I. kötet. *Využívanie nerastných surovín, ťažba rúd, vybraných nerudných surovín a výroba kovov na území Slovenska od počiatkov do roku 1945*. Košice, Zväz hutníctva, ťažkého priemyslu a geológie SR, 2003. Színes a szerzői paletta. Megkerülhetetlenek Paulínyi Ákos munkái a zólyombrezói hengerműről, a kisgarami vasgyárról és további gazdaság-, illetve technikatörténeti tanulmányai. Lásd Založení valcovne v Podbrezovej. *Historický časopis*, 1959, 3. sz. 340–419. p.; K dejinám hroneckých železiarní v rokoch 1855–1865. *Historické štúdie* VI., 1960, 7–47. p. Paulínyi publikációinak bibliográfiáját lásd *Aetas*, 2002, 2–3. sz. http://www.aetas.hu/2002_2-3/2002-2-3-22.htm. Jozef Gindl a „közép-szlovákiai” bányavidékre és Selmechányára szakosodott. Gustáv Frák gömöri kutatásokat folytatott. Az utóbbi témaválasztása nem lépte túl a helytörténeti és munkásmozgalmi kereteket. Gindl szakmai pályafutására és publikációinak bibliográfiájára lásd *Acta Historica Neosoliensia*, 2007, 10. sz. 9–57. p.; Frák, Gustav: Zánik železiarskeho priemyslu na Gemeri. *Obzor Gemera*, 1973, 4. sz. 142–143. p.; Uő: *Železiarne v údolí rieky Čremošnej (Drnava a Lúčka)*. Vlastivedné štúdie Gemera 7. Rimavská Sobota, Vydala Gemerská vlastivedná spoločnosť, 1989, 47–78. p.; Uő: *Štyristo rokov železiarskej výroby v hornom toku rieky Slanej*. Vlastivedné štúdie Gemera 8. Rimavská Sobota, Vydala Gemerská vlastivedná spoločnosť, 1990, 61–99. p. Lásd még *Dejiny Slovenska III.*, Bratislava, Veda, 1992, 432., 433. p. Az újabb szlovák bányásztörténeti kutatások a vállalkozástörténet területére is beléptek és az arisztokrata családok által alapított bánya- és vasipari üzemekkel foglalkoznak. Vö. *Prínos Andrassyovcov pre baníctvo a železiarstvo v okolí Rožňavy*. Rožňava, Roven, 2008. A felvidéki bányászat és kohászat jelentős személyiségeinek arcképalbuma szintén hiánypótló munka. Paponová, Mária–Berger, Michael: *Portréty komorských grófov a osobností baníctva a hutníctva na území Slovenska v 17.-19. storočí. Porträts der Kammergrafen und Persönlichkeiten des Berg- und Hüttenwesens auf dem Gebiet der Slowakei im 17. bis 19. Jahrhundert*. Košice, Banská agentúra, 2007.
43. Vö. Tibenský, Ján (szerk.): *Slovensko. Dejiny*. Bratislava, Obzor, 1978, 562–564., 568. p.; Marsina, Richard–Čičaj, Viliam–Kováč, Dušan–Lipták, Ľubomír: *Slovenské dejiny*. Martin Matica Slovenská, 1992, 170–205. p.; Kováč, Dušan: *Dejiny Slovenska*. Praha, Lidové noviny, 1998, 140–145. p.; Čaplovič, Dušan–Čičaj, Viliam–Kováč, Dušan–Lipták,

A Rima elődállalatai és az 1881-es létrejötte, általában a pozicionális csoportok (arisztokraták, tisztviselők, bankárok, pénzügyi tanácsadók, kereskedők, jogászok; családi és rokoni kapcsolatok) nem kaptak megkülönböztetett figyelmet, csupán helyel-közzel a Rimamurányvölgyi Vasművelő Egyesület 1851-es alapítását említik, de ebben az összefüggésben a Murányvölgyi Unió és a Rimai Coalitio sem szerepel.⁴⁴ A vállalat gazdasági elitjéről pedig ezekből a publikációkból semmit sem tudhatunk meg. Az első világháború után Csehszlovákia területére került Rima-érdekeltségek, így a zólyomi Unió Vas- és Bádoggvár Társaság, a korompai Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt. történetét és a csehszlovák/szlovák gazdaságban elfoglalt pozícióikat is homály fedi vagy csak általános technikatörténeti adatok állnak a rendelkezésre.⁴⁵ A Rima szlovákiai érdekeltségeinek 1923-tól kezdődő nosztrifikálása és felszámolásuk részletei, ugyanúgy a nagy kiterjedésű erdőbirtok sorsa sem ismert, illetve csak elszórt információkkal találkozhatunk.

Lubomír–Lukačka, Ján: *Dejiny Slovenska*. Bratislava, AEP, 2000, 203. p.; Mannová, Elena (szerk.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava, AEP, 2003, 223–225. p.; *Od revolúcie 1848–1849 k dualistickému Rakúsko-Uhorsku. Počiatky politickej emancipácie Slovákov a formovania modernej spoločnosti. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. X. kötet*. Bratislava, Literárne informačné centrum, 2009, 216–217. p. A legújabb szlovák gazdaságtörténeti szintézisben a „szlovákiai” regionális bányaterületek és nyersanyaglelőhelyek kiaknázásának folyamatát, az állam és magánszféra vállalkozásait mutatják be. A Murányvölgyi Unió 1808-as alapítását szlovák kezdeményezésnek tartják és a „túlnyomóan” szlovák nemzetiségű részvényeseket emelik ki. A Réti-féle monográfia etnikai szempontokat nem említ. Ellenben a vállalkozás elnökének, Sturmman Mártonnak a szerepét tartja fontosnak. A szlovák kötetben a Rimai Koalíció csak rövid jellemzést kap, pedig Koroknai Ákos már 1977-ben közölt tanulmányt a Rimai Koalícióról. Éppen ez a munka szolgáltatja a legjobb példát az egymás melletti elírásra. Koroknai a „felvidéki arisztokraták”, földbirtokosok, vaskohótulajdonosok és Rimaszombat részvételével 1810-ben alakult vállalkozás szervezeti felépítésén, tisztviselőgárdáján és a hivatalnokok szolgálati hatáskörein kívül az ügyviteli nyelvvel is foglalkozott. Ez a nyelvhasználat egy többnyelvű társadalmi közeget közvetít. A napi beszámolók, számadások és egyéb iratok „vagy Magyar, vagy Deák, vagy Tóth nyelven készültek.” Vö. Kohútová, Mária–Vozár, Jozef (szerk.): *Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848*. Bratislava, Veda, 2006, 119. p.; Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 13–14. p.; Koroknai Ákos: Egy feudáliskori részvénytársaság (Rimai Coalitio) szervezete és működése. *Levéltári Szemle*, 1977, 3. sz. 457–487. p.

44. Kivételt képez Paulinyi Ákos, aki a kisgarami vasgyár történetével foglalkozó, szélesebb látókörű tanulmányában a Rimamurányi Vasművelő Egyesületet mint konkurens vállalatot említi és árpolitikájával foglalkozik. K dejinám hroneckých železiarní v rokoch 1855–1865. *Historické štúdie VI.*, 1960, 17., 20., 29–31. p.
45. A Rima gömöri telepeit (Rozsnyó, Alsósajó, Rákosbánya, Luciabánya, Dernő) a szlovák iparés bányászattörténet számon tartja, és foglalkozik is velük. http://www.minerally.sk/files/hist/074_1918-38_rimamuransko_salgotarjanska_spol.htm. Gustáv Frák a Rima vashegyi bányájával kapcsolatban közöl adatokat: *Banictvo v Železníku. Dejiny banictva a triednych bojov*. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo, 1987. Rákosbányával foglalkozik Kladivík, Eugen: *Železorudná baňa v Rákoši vo vlastníctve Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej účastinnej spoločnosti. Montánna história*, 2009, 314–327. p.; Batta István: A gömöri bányászat múltjából. *Gömörország*, 2004, 1. sz. 16–25. p. Luciabánya dokumentációját lásd Národní archiv, Banské hejtmánství, Praha, 783. doboz.

6. A Rima a magyar történetírásban

A magyar gazdaságtörténetben a Rima nem tartozott és nem tartozik az elfelejtett fejezetek közé. A vállalat rövid történetével, tevékenységével, üzletpolitikájával és gazdasági vezetőrétegével, eltérő szempontrendszerek alapján, számos szerző foglalkozott.⁴⁶

Részletesebben elsőként Réti László, 1972-ben, a magyarországi kartellfejlődés kontextusán belül, „osztályerő-összetevőket” figyelembe véve, nem utolsósorban a kartell történelmi szerepére keresve választ, vizsgálta a Rimát.⁴⁷ A vállalat érdekérvényesítését és piaci pozícióinak megszilárdítását a vasiparon belüli kartelltevékenység marxista sablonjaiba helyezte. Ezek posztulátumai közé tartozott az ipari és banktőke „érdekegysége”, „a fináncsőke és fináncoligarchia gazdasági és politikai befolyásának megszilárdulása”, és ellentmondásos módon, az egymással „harcban” álló burzsoá csoportok „egységes frontja” is. A szerző ezen vezérfonalát azonban mégis átszőtték olyan evidenciák – az elhúzódo válságra adott válaszokként –, mint a Rima ipari komplexumának termelésracionálizálása, a fejlesztési tervek, a kereskedelmi-értékesítési politika rugalmassága és „az ésszerű centralizáció”. Réti részletesen elemezte az osztrák–magyar kartelllegyezmény felmondásának következményeit, az egyeztetéseket, és a Rima piacbővítő lépéseit. Mondanivalójának lényegét azonban a magyar vaskartell tisztességtelen árpolitikájának, saját „önző”, „profitszerző” érdekeinek bizonyításával és a fináncsőkhöz való kapcsolódásával a társadalmi kizsákmányolásban játszott szerepének bizonyítása alkotta.

Réti nevéhez fűződik a máig egyetlen, aránytalanságai és ideológiai ballasztjai ellenére is megkerülhetetlen Rima (rész)szintézis, bár a kötet 1919-ig taglalja a vállalat történetét, és a magyarországi vasipar és kohászat fejlődésének csupán vázlatát nyújtja. A vállalat elődüzemeinek történetével és az 1881-es fúzióval részletesen foglalkozik. A vállalkozásokban szerepet vállaló, irányító-szervező feladatokat ellátó birtokosok, bankárok és műszaki értelmiségiek pályaképeit sem hagyja figyelmen kívül. Szembetűnő a kötet szerkezeti és tartalmi egyoldalúsága, hiszen a Tanácsköztársaság időszaka és a

46. A 19. század végi és 20. század eleji memoárjellegű munkákra és ipartörténeti feldolgozó-sokra nem térek ki. A közelmúltban megjelent elszórt adatokat és rögzült sémákat felvullatató szakirodalomból lásd Vö. Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára 1900–1914.* Budapest, Szikra, 1955, 131. p.; Berend T. Iván–Ránki György (szerk.): *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, Magvető Kiadó, 1974, 148. p.; Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogí Könyvkiadó, 1975, 87., 91., 97–99., 105., 113. p.; Katus László (szerk.): *Magyarország története 1890–1918. 1. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 573., 1027. p.; Vö. még Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002, 185., 244. p. A Rima egyik bányájának történetére lásd Nagy Károly: *Somsálybánya története 1900–1980.* Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1985.

47. Réti László: *Adatok a magyar vasipari kartell fejlődéséhez, különös tekintettel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságra, 1900–1906.* Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon” c. kötetéből. Budapest, 1972, 157–177. p.

munkásmozgalmi szerveződések, megmozdulások, bérharcok kiemelt szerepet kaptak. A munka egyik fő üzenete, hogy a tőkés csoportok hatalma a világháború éveire csökkent, és a „rimai munkásság” „kilépett elszigeteltségéből, szervezettsége előrehaladt”. A Rima történetének a forradalmi néphatalom így válik „legfontosabb időszakává” és „integráns részévé”. A szerző javára írandó, hogy ipartörténeti munkáját a vállalati levéltári archívumában végzett alapos és körültekintő kutatásokra alapozta.⁴⁸

A magyar üzemtörténeti kutatások egyik jelentős alakja, Koroknai Ákos Rétiivel szinte egy időben foglalkozott a Rima-csoportosulással.⁴⁹ Az immár szocialista nagyüzemé átalakított ipari komplexumnak, az egykori Rimának a létrejöttét a magyarországi vasipar történetében méltán nevezte korszakhatárnak. Rétihez képest ugyan a Koroknai-féle interpretáció új elemet nem hozott, hiszen a már hagyományos ipar- és technológiatörténeti látásmód mellett az üzem érdekeltségi köréről, annak kompetenciáiról és az irányító testületeken belüli erőviszonyokról többet nem tudhatunk meg, azonban a menedzseruralom tézisének nyitott utat. Ellenben azt nem tudhatjuk meg, hogy a Borbély Lajos és Bíró Ármin nevével fémjelezhető „menedzseri vezetésnek” milyen külföldi párfjai voltak, és mihez képest alakult ez ki „egyidejűleg”. A hasonlóság-ra is csak összehasonlítás útján lehetett volna rávilágítani.⁵⁰

Az utolsó két évtized hozta meg a Rima új megközelítéseit. Lengyel György 1989-es máig fontos alapművében a magyarországi vállalkozó elit profilját rajzolta meg.⁵¹ Ez a kötet a magyar historiográfiában elsőként tisztázta a társadalmi és gazdasági elit fogalmát. Ezzel túllépett a marxista osztályszemléleten és megszüntette az elit körüli terminológiai zavart.⁵² Lengyelnél jelent meg a Rima elődüzemeinek szakértelmisége

-
48. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. Réti további munkái: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában (1918–1919)*. *Acta Universitatis Szegediensis*, 1973, 29–70. p.; *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a második világháborúban*. *Történelmi Szemle*, 1973, 1–2. sz. 170–187. p.; *Az ózdi vasmű sorsának alakulása az I. világháború után*. *Bányászati Kohászati Lapok-Kohászati Lapok*, 1974, 11. sz. 494–501. p. Réti előtt ugyan született egy tanulmány, de teljesen ideologizált szempontokat képviselt. Lásd Birta István–Kende János: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vas- és fémmunkás-képviselőinek 1918. február 2–3-i értekezlete*. *Borsodi Szemle*, 1970, 4. sz. 48–55. p.
49. Koroknai Ákos: *Az óriásvállalat kibontakozása (1881–1900)*. In Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Művek története*. Ózd, Ózdi Kohászati Művek, 1980.
50. „A vállalat élén, annál is inkább, mivel a részvénytulajdonosok jórészt külföldi érdekeltségek voltak, a korszerű vállalatirányítás legújabb fejlődési szakaszának megfelelően szakértő menedzserek álltak. A régi, patriarchális tulajdonosi üzemvezetés itt már nem létezett. Az operatív termelésirányítás mellett a hosszú távú vállalatstratégiai döntések is a szakértő alkalmazottak hierarchizált vezetőgárdájának kezében voltak. A századforduló körül, főként az amerikai ipari vállalati fejlődés termékeként kialakult ún. menedzseri vezetés tehát az általunk vizsgált vállalat esetében egyidejűleg és hasonló formában jött létre.” Uo. 116. p.
51. Lengyel György: *Vállalkozó, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989.
52. Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 221–247. p. A marxista és kapitalista vállalat-történet közötti szemléletbeli különbségekkel, illetve a tipologizálás kérdéseivel foglalkozott Koroknai Ákos: *A magyarországi tőkés vállalkozók típusai*. In Incze Miklós (szerk.): *Az üzemtörténet-írás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 1979, 137–171. p.

(Heincz Frigyes), kereskedelmi és műszaki igazgatói (Bíró Pál, Borbély Lajos, Quirin Leó Lipót), és a vállalathoz kapcsolódó arisztokraták (Andrássy Manó, Andrássy Géza). A gazdasági elit előző tagjait származásuk, karrierútjuk, kivívott-elért pozícióik és iskolai végzettségük alapján csoportosította.⁵³

Tomka Béla tisztázta a magyarországi bank-ipar problémakörbe ágyazva a Rima és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) kapcsolatát. Többek között a bank és iparvállalat közti erőviszonyokra, a bankuralomra és annak kiterjedtségére, valamint az ipar tőkeellátottságára keresett válaszokat. A Rima esetében annak önfinanszírozó és saját tőkefelhalmozó képességére, egyben pénzügyi önállóságára mutatott rá. Kiterjedt ipari komplexuma mind nagyobb mozgásteret tett számára lehetővé és a vállalati vezetés cselekvési szabadságát terjesztette ki. A nagyméretű ügyleteket, köztük a Rima alaptőkeemelését több bank együttműködése biztosította. Tomka a vállalat vezető testületeiben helyet foglalók személyi összeköttetéseit megvizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy a Rima kereskedelempolitikai és fejlesztési döntéseinél a menedzserek rendelkeztek nagy befolyással. Ez nem jelentette a bankérdekek háttérbe szorulását. Kellő alkalmakkor az érdekvényesítéstől és nyomásgyakorlástól nem álltak el. Az igazgatóságon belül a szabályozó és ellenőrző mechanizmusok szerepét hangsúlyozta. Kutatásai bizonyították, hogy a Rima nem volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vállalata.⁵⁴

Kövér György a magyarországi ipari nagyvállalatok rangsorolásának statisztikai és koncepcionális újraértékelését végezte el. Tanulmányában egyszerre foglalkozik forráskritikával, főképpen a korabeli foglalkozási és vállalatstatisztika adataival, fogalommagyarázattal, elsősorban a „gyár”, „ipartelep” fogalmának eltérő meghatározásaival, ami a munkáslétszám eltérő adatait és a későbbi történelmi értékelések elkanyarodó útjait eredményezte. Külön elemzi az 1980-as évek elején, Berend T. Iván és Ránki György nevéhez fűződő tézist, mely szerint a 19–20. század fordulóján a magyarországi ipart nagyfokú koncentráció jellemezte. Ennek a tézisnek a gyengéjét a következőkben látja. Egyrészt problémákat okozott az ipari koncentráció bizonyítása a monopolkapitalizmus tetőpontjának tartott 1900–1910 közötti időszakban, másrészt a magyarországi iparvállalati szerkezetet sajátosnak tekintő Berendék kis- és nagyüzem arányaiban, eltolódásaiban gondolkodtak. Eközben az ún. „kitöredezett” középüzemek kategóriája továbbra is elemezhetetlen maradt. A nagyüzemet, annak vezetési-igazgatási formáinak és vállalati szervezetének kialakulását a külföldi, főleg osztrák tőkecsoportok tevékenységének tulajdonították.⁵⁵

53. Lengyel György: *Vállalkozó, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989, 32., 35., 38., 47., 66–67., 88. p. Lásd még uő: *Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen*. In Bácskai Vera (szerk.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. II. Band*. Budapest, Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, 1986, 591–694. p.

54. Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarorszáján 1892–1913*. Debrecen, Multiplex Media–Debrecen University Press, 1999, 99., 102–103., 117–118., 140–142., 177. p. Vö. még uő: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarorszáján. *Replika*, 1997, 25. sz. 37–46. p. Közölve még: *Business History*, 2001, 1. sz. 25–42. p.

55. Erre lásd bővebben Berend T. Iván: *A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban*. Kutatási koncepció. *Valóság*, 1974, 2. sz. 29–41. p.

Kövér rámutatott arra a tényre, hogy az üzem fogalmával a marxista politikai gazdaságtan és üzemtörténet a kapitalista vállalatot dehonesztálta. A vállalkozási típus fogalmi zavarainak és a korabeli statisztika történeti értelmezéseinek gordiuszi csomóját vágta szét, amikor azzal érvelt, hogy üzem és vállalat kategóriáit a kortársak felváltva használták, de következetesen ipartelepnek értették alatta. Az 1910-es vállalatstatisztika esetében az ezer főnél többet foglalkoztató nagyüzemek rangsorának használhatatlanságát hangsúlyozta, mert azok a vállalatot nem mint gazdálkodási egységet, hanem a gyártelepet mint termelő üzemet tartották nyilván.⁵⁶ A következő konklúziót vonta le: „Summa summárum: ilyen típusú (ipartelep) adatokból épp a modern vállalati formák térhódítására nem lehet következtetést levonni, ez láthatóan különösen igaz a csúcson található óriásvállalatok esetében.”⁵⁷ A kiutat egy új forrás csoportot, az 1912-es és 1937-es budapesti árjegyzékek bevonásával találta meg. Ezek a szelektált, de tényleges piaci pozíciókat mutató jegyzékek ugyan nemzetközi vizsgálatokkal is lehetővé tették az összehasonlítást, de ez újabb módszertani gondokat vetett fel (a szerző ezek taglalására már nem tért ki). Kövér tehát az iparvállalati koncentráció fogalmát árnyalta. Véleménye szerint a koncentráció reális jelenség volt, de arányairól, mélységéről lehet vitatkozni. Ugyanakkor szemmel látható, hogy nemcsak a magyarországi, hanem a Lajtán inneni tartományokból is csak egyedi esetekben kerülhetett be egy-egy ilyen típusú nagyvállalat a nemzetközi mezőnybe. A hazai piacokon természetesen meghatározó szerepük és befolyásuk volt. A Rima is ezen kritériumok fényében rangsorolható. Az 1917-es adatok szerint a vas- és acélgégyártás terén az első helyet foglalta el. A vállalatot az államkincstár és az államvasút-társaság követte. Az 1937-es árfolyamérték-adatok alapján a hatodik helyre került, a mérlegfőösszeg tekintetében negyedik volt.⁵⁸ Mindezek mögött az első világháborút követő gazdasági felbomlás, a területváltozások okozta piacvesztés és a magyar gazdaság átrendeződése, a könnyűipar előtérbe kerülése húzódtott meg.⁵⁹

Vass Gergely az előzőekben bemutatott kutatási stratégiáktól eltérő irányt választott, miközben a Rima forrásadottságait hasznosította. A vállalatirányításban részt vevő és azt befolyásoló csoportokat (bankárok, menedzserek) és szerepüket vizsgálta a döntéshozási folyamatokban. Két problémára keresett választ: a banki befolyás milyensé-

56. Kövér György: Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében. *Múltunk*, 2000, 3. sz. 86–92. p.

57. Uo. 96. p. A Rima és vállalatai az 1910. évi rangsorban a következő helyeket foglalták el. Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdon 2769 munkással 105. A Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt. Korompán 1907 munkással 105. A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjában 1260 munkással 106.

58. Uo. 101., 103., 117., 120. p. Kövér az ipari koncentrációt szemmel láthatónak, de erőtlennek tartotta. Az új kutatási szempontokra is felhívta a figyelmet. Így például a nagyvállalati belső struktúra megismeréséhez, valamint az üzem- és vállalatszerkezet közti lényeges különbségek megállapításához esettanulmányok szükségesek.

59. Az új gazdaságpolitikának és gazdasági rekonstrukciónak a gazdaságföldrajzi tér beszűkülésével, a közlekedési hálózat megcsonkításával, a külföldi piacok átrendeződésével, a külföldi tőkeközpontok áthelyeződésével, a nyersanyaglelőhelyek és gazdasági központok elvesztésével, a munkaerő összetételének átalakulásával és a gazdasági ágazatok arányváltozásaival kellett számolnia.

gére – mely befolyást nem értelmezett alárendelő célzattal, egyfajta meghatározó pénzügyi hegemóniaként, hanem részvételnél – és a menedzserek, valamint a nem menedzserek befolyására (hatalmára), illetve a köztük feltételezhető „hatalommegosztás” arányaira. Az igazgatósági tagok (bankok képviselői, arisztokraták, politikusok) pozicionális megoszlásával és a vállalati igazgatók (Borbély Lajos, Bíró Ármin) hatáskörével, menedzserképével részletesen foglalkozott. Arra a következtetésre jutott, hogy a Rima legfontosabb stratégiai döntéseinél ugyan a menedzserek jelentős mozgásteret kaptak, azonban a bankárok kijelölték a mozgástér határait, és adott esetben jogaik érvényesítésétől sem riadtak vissza.⁶⁰

Pogány Ágnes 2005-ben a több mint három évtizeddel korábban Réti által felvetett kartellkérdéshez nyúlt vissza és helyezte a témát új értelmezési mezőbe, nem mellőzve a komparáció lehetőségét sem – miközben Réti 1972-es munkájára nem is reflektált –, hiszen az osztrák, cseh és magyar kartellek közötti együttműködést vizsgálta. A kartell és szűkebben véve a magyar vaskartell fogalmát tisztította meg az ideológikus és elítélő címkéktől. Ezekben a gazdasági szervezetekben az együttműködés, az erőforrás-elosztás és piaci konszolidáció hatékony eszközt látta. Történeti jelentőségüket növelte, hogy a vállalatközi információcserét és a vállalkozók, menedzserek közti kapcsolatokat, együttműködésüket és a megállapodások megszületését is segítették. A konfliktuskezelés terén szintén pozitív szerepet játszottak.⁶¹

Az osztrák és a magyar vaskartell példáján, Rétire is támaszkodva, szemléltette a kooperáció és a rivalizálás jelenségeit. A 19. század 70-es és 80-as éveiben a kartellalapítások fő szempontjait az áringadozások kivédése és az átlátható árszabályozás alkotta. Az üzleti partnerek közti együttműködés a piaci verseny korlátozása nélkül elképzelhetetlen lett volna. A közös, osztrák–magyar kartell megszületését 1886-ban a német vasipar expanziója hívta életre. A kartell rövid működése kudarcot vallott, hiszen az olcsóbb német árukat nem voltak képesek kiszorítani a monarchia piacáról, de közvetlen okát a Rima különutas gazdaságpolitikája okozta, amely a szállítási kvóta emelését akarta elérni, és áruit a kartell tudta nélkül az osztrák piacon is értékesítette. Pogány ellenben a piaci egyensúly „megbomlásának” hatásaira nem tér ki, melyek a Rima üzletpolitikáját a fenti irányba terelték. A Rimának az 1902-ben újrászervezett magyar kartellben döntő szava volt, hiszen nemcsak a legnagyobb országos vasipari vállalkozásról volt szó, hanem a kartell nyolc tagja közül három tartozott az érdekeltségi körébe (1900-tól Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt., Unió Vas- és Bádogygyár, 1906-tól Kaláni Kohó- és Bánya Rt.).⁶²

60. Vass Gergely: Bankárok és menedzserek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall*, 2003, 14. sz. 135–158. p.

61. Pogány a magyarországi kartellszerződések legelső kezdeményét, Rétire hivatkozva, a Rima elődállalatához, a Rimai Koalícióhoz kapcsolja, amely 1828-ban kötött eladási egyezményt a Koburg-művekkel. A Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület közreműködésével 1876-ban megalakult felvidéki vasiparosok jogi és hitelügyi szervezetét a későbbi magyarországi vaskartell előzményének tekinti.

62. Pogány Ágnes: Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). *Aetas*, 2005, 1–2. sz. 144–159. p. A Rima 1886–1900 között a magyar kartellben a szállítási kvóta döntő hányadával, 45%-kal rendelkezett.

Pogány Ágnes érdeme az 1902-től 1917-ig fennállt közös osztrák–magyar vaskartell méltó történeti értékelése (melyet Réti korábban elhalasztott).⁶³ A kartell szervezeti működésével, a végrehajtó bizottság hatáskörével, az egyeztetések mechanizmusai-val és a kooperáció elveivel részletesen foglalkozik. A kartell működését sikeresnek és eredményesnek jellemezte. Egyrészt az osztrák és magyar vasipar érdekegyeztetését és értékesítési piacok rögzítését segítette elő, másrészt nemzetközileg is komolyabb pozíciókat sikerült kivívnia, mint az első közös kartellnek.

A szerző elsőként foglalkozott a Rima első világháború utáni helyzetével is. Ezzel a nagyvállalatot közép-európai összefüggésrendszerbe helyezte. Kiemelte, bár bővebben nem elemezte „a csehszlovákiai modus vivendi”, tehát az 1922-es államközi egyezmény jelentőségét, a szlovákiai nyersanyagforrásokhoz és ipartelepekhez való szabad hozzáférést. A szlovákiai Rima-érdekeltségek irányításában a pozsonyi képviselőt pótolhatatlan szerepére szintén rámutatott. Ezeket a Bíró Pál nevéhez köthető új vállalatirányítási stratégiához kapcsolódó lépéseket „a felerősödő gazdasági nacionalizmus időszakában nem lebecsülhető eredményként” jellemezte.⁶⁴

A szakmai köztudatban hagyományozódott kép szerint a két világháború közti két évtizedet, melyet a dualista gazdaságszervezet felbomlása, a nemzetállami autarkia, a nemzeti tőkeközpontok megerősödése, valamint a politikai ellentétek terheltek, kizárólag a gazdasági elitiek konfliktussorozatai érhetők tetten. Ellenben a legerősebb csehszlovák, osztrák, magyar vas- és acélipari vállalatok jó példái az együttműködésnek (még ha rövid ideig tartónak is), az érdekszférák és piacok (újra)elosztásának. E kiegyezések sikerességében nem utolsósorban az 1918 előtti személyes – ma még alig ismert – kapcsolathálóknak is fontos szerepük volt. Az 1925-ben megalakult „szövetség” Közép-Európai Csoport név alatt működött, és az öt legnagyobb cég alkotta.⁶⁵ A külön-külön szétforgácsolódó csehszlovák, osztrák és magyar vasgyárak egy integrált csoportként jelentősebb termelési arányt képviselhettek, és így az európai piacokon is számításba vehették őket. Emellett a belföldi piacaikról a külföldi vetélytársakat kizárhatták. Az elvárások azonban nem teljesültek. A német–francia viszony elmérgesedése, a térségben tapasztalható kismemzeti bizalmatlanság és a beköszöntő világgazdasági válság következtében ez az együttműködési forma felbomlott.

63. Uo. 149–152. p. Vö. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 65–70. p. A kartellekkel röviden foglalkozott Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975, 125. p.

64. Uo. 153. p.

65. A csehszlovák cégek: Witkowitz Bergbau- und Hüttengewerkschaft (Vítkovice), Prager Eisenindustriegesellschaft, Berg- und Hütengesellschaft (Třinec). Az osztrák vállalat: Österreichische Alpine-Montangesellschaft. Magyar képviselő: Rima. Pogány Ágnes két évszámot szerepeltet a Közép-Európai Csoport megszűnésére vonatkozóan (1928, 1932). Vö. Pogány Ágnes: *Kartellek és menedzserek. Vállalatközi együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931)*. Aetas, 2005, 1–2. sz. 154., 156. p.

7. Két ország, két gazdaság

Az első Csehszlovák Köztársaság a felbomlott Monarchia gazdasági potenciáljának kb. 70%-át örökölte, az utódállamok között a legfejlettebbnek tekinthetjük. A cseh ország-részek már a 20. század kezdetén a nyugat-európai gazdaságfejlődés jegyeit mutatták. Csehország a Habsburg Birodalom gazdasági motorjának számított. Ez az országrész a háború előtt, az egy főre jutó nemzeti jövedelmet tekintve, az osztrák tartományok mögött a második helyet foglalta el. Ezen a területen az összbirodalmi nemzeti jövedelem 42,8%-a keletkezett, emellett az ipar az agrárszférában dolgozó munkaerő jelentős hányadát a növekvő termelékenység következtében képes volt felszívni. Az ún. történelmi tartományokban több fontos iparágazatot találhatunk (kőszén- és barnaszén-bányászat, vas-, ill. vegyipar), amelyek döntő hányaddal, 60–75%-os aránnyal kerültek az új utódállamhoz. Olyan fontos, régi hagyományra visszatekintő termelési ágazatok összpontosultak területén, mint az üveg- és porcelángyártás, a cukorgyártás, a kohászat vagy a textilipar. Ezenkívül a csehországi mezőgazdaságot európai szinten jelentős intenzifikáció és versenyképesség jellemezte.⁶⁶

Ezek ellenére a masaryki köztársaság a kettős Monarchia felbomlását követő gazdasági dezintegrációból fokozatosan lábalt ki. A Habsburg Birodalom a cseh ipari termékek számára nagy felvevőpiacot jelentett, de 1918-at követően az ipari termelés beszűkült lehetőségek között keresett kitorési utakat.⁶⁷ Főképpen az 1924–1929 közötti gazdasági konjunktúra hozott komoly gazdasági sikereket. Ezt nem utolsósorban az iparilag fejlett cseh-morva-sziléziai területek ipari kapacitásai és egy céltudatos gazdaságpolitika alapozta meg.⁶⁸

A volt felföldi területek öröklött ipari kapacitása azonban a cseh- és morvaországi, illetve a sziléziai területekkel összehasonlítva kevésnek bizonyult. Az 1918 utáni szlovákiai régió a magyar ipari kapacitás 8,5%-val rendelkezett és 1913-ban, a bányászatot kivéve, az összmagyarországi termelésnek mintegy 18,6%-át állította elő. Magyarország legfejlettebb területének tekinthetjük, mely a 19. század utolsó két évtizedétől az iparfejlesztés súlypontja volt.⁶⁹ A mai Szlovákia területe több iparágban domináns szerepet játszott. A papírgyártásból 53,7%-kal, a textiliparból 33,7%-kal részesedett, emellett 20% fölött részesedett a vasgyártásból és vaskelátó iparból,

66. Kosta, Jiří: Die tschechoslowakische Wirtschaft im ersten Jahrzehnt nach der Staatsgründung. In Lemberg, Hans-Heumos, Peter (szerk.): *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und der Ostmitteleuropa. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 24. bis 26. november 1989.* München, Oldenbourg, 1989, 63–66. p.

67. Teichová, Alice: *Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit.* München, Oldenbourg, 1988, 19. p.

68. Lacina, Vlastislav: *Hospodářství české země 1880–1914.* Praha, Historický ústav ČSAV, 1990, 87. p. Uő: *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929).* Praha, Historický ústav AV ČR, 2000, 14. p.

69. Az ipartámogatás 1881–1914 között elérte a 16,2 millió koronát, mely az összes magyarországi befektetés 33,6%-a volt. A textilipar fejlesztésére 9,5 millió korona jutott. Ez az országos támogatás 39,8%-át tette ki. Kardos Béla–Artnér L. László: A Felvidék ipari népességének alakulása a háború előtt és után. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1935, 10. sz. 865. p.

a faiparból és a bőrfeldolgozásból.⁷⁰ Szlovákia részesedése Magyarország nemzeti jövedelméből kb. 16,3%-ra becsülhető.⁷¹

Szlovákiában az 1921–1923-as gazdasági válságot az új államhatár, amely elvágtatta a hagyományos déli piacokat, az új és kiélezettebb versenyhelyzet, a cseh vállalatok kormányzati támogatása, a volt felföldi régió ipari vállalatai számára az állami támogatások elvesztése, a magas szállítási díjak, a közlekedési, szállítási, kiviteli és elhelyezési, valamint az értékesítési akadályok mélyítették el. Ez a válság valójában megmutatta a szlovákiai ipar gyenge pontjait és az addigi (magyarországi) iparosodási folyamat aránytalanságait.⁷²

A második világháború küszöbéig Magyarország gazdasága a szlovákiaitól eltérő fejlődési pályát futott be. A magyar gazdaság a két világháború között a trianoni békeszerződés megszorító gazdasági következményeivel, a monarchiabeli közös vagyon és

70. Faltus, Jozef–Průcha, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava, VPL, 1969, 9–18., 291–308. p. Az általános fejlődésükre lásd Kropilák, Miroslav (szerk.): *Dejiny Slovenska V. (1918–1945)*. Bratislava, Veda, 1985.; Vadkerty Katalin: *A Csehszlovák Köztársaság gazdaságtörténete (1918–1938)*. In *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, Kalligram, 1993, 175–215. p.; Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 265–270. p.

71. Frič, Milan: *Neutešený hospodársky vývoj na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava, 1932, 6. p.

72. Az ipar szerkezetváltását a régi birodalmi munkamegosztási rendszer felbomlására adott válasznak tekinthetjük, amely során a veszteséges iparágakat felszámolták, az elavult technikai parkot vagy megszüntették, vagy átszervezték, és a veszteségesen működő termelési kapacitásokat likvidálták. Ugyanakkor a vállalkozók az új bel- és külföldi piaclehetőségekhez alkalmazkodtak. A szlovákiai iparban gyökeres változások mentek végbe. Az új állam a külföldi központokból irányított termelői és közlekedési vállalatokat arra kötelezte, hogy székhelyüket és gazdasági ügyeik vezetését helyezték át csehszlovák területre. Az üzemek egy része áthelyezte székhelyét Szlovákiába (például Pozsonyba a Dynamit-Nobel, a Siemens, a Stollwerk). A politikai okok miatt későn, csak 1927-ben tető alá hozott csehszlovák–magyar kereskedelmi megegyezés rendelkezett a csehszlovák területén található magyar vállalatok nosztrifikálásáról. A cégek döntő többsége (90%-a) tette át a székhelyét Csehszlovákiába. Národní archiv, Ministerstvo průmyslu, obchodu a živnosti, 337. doboz; Nosztrifikace slovenských průmyslových podniků, 38.643/20. Uo. 627. doboz; Jednání s Maďarskem o smlouvu o nosztrifikaci podniků (1921–1927), 16.556/27. A válság pénzügyi összetevőire lásd Faltus, Jozef: *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921–1923 v Československu (Priemysel a peňažníctvo)*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966, 156–180. p. A nosztrifikáció kérdéskörére az ipar és a bankszféra területén vö. Faltus, Jozef: *Nosztrifikácia po I. svetovej vojne ako dôležitý nástroj upevnenia českého finančného kapitálu. Politická ekonomie*, 1961, 1. sz. 28–37. p.; Romportlová, Marta–Sládek, Zdeněk: *České obchodní banky a jejich úloha při tvorbě finančních a kapitalových vztahů ve střední Evropě, zejména vůči Maďarsku*. In *Měnove systémy na území českých zemí 1892–1993. Sborník z konference v Opavě 22. a 23. března 1994*. Opava–Praha, Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity Opava, Česká národní banka Praha, 1995, 143–155. p.; Holec, Roman: *Dinamitos történelem. A pozsonyi Dynamit-Nobel vegyipari konzern a közép-európai történelem keresztútján 1873–1945*. Pozsony, Kalligram, 2009, 29–42. p.

terhek megosztásának politikai és gazdasági kérdéseivel, illetve a vagyonesztés hatalmas volumenével szembesült.⁷³ Az új gazdaságpolitikának és gazdasági rekonstrukciónak a gazdaságföldrajzi tér beszűkülésével, a közlekedési hálózat megcsönkítésével, a külföldi piacok átrendeződésével, a külföldi tőkeközpontok áthelyeződésével, a nyersanyaglelőhelyek és gazdasági központok elvesztésével, a munkaerő összetételének átalakulásával és a gazdasági ágazatok arányváltozásaival kellett számolnia.⁷⁴ Az ipar és alapanyagok bázisaként szolgáló, főképpen volt felső-magyarországi peremterületek leszakadásával a feldolgozóipar koncentráltabbá vált a magyar területeken. A mezőgazdaság termelékenységét a csallóközi, bánáti területek elvesztésén kívül olyan öröklött problémák akadályozták, mint a tőkehiány, a gépesítés elmaradása vagy a földbirtok-szerkezet elnyertlen összetétele és a gazdaságok alacsony fokú termelékenysége. Az ország a nyersanyagok (érc, fa) tekintetében erőteljes behozatalra, a mezőgazdasá-

73. Az 1910-es statisztikai adatokhoz viszonyítva Csehszlovákia területére az őstermelésben, bányászatban, iparban és kereskedelemben dolgozók 16–19% közti aránya jutott. Az 1913-as adatok szerint a magyarországi gyáripari termelés 18,6%-a és a munkáslétszám 20,7%-a került csehszlovák területre. A pénzintézetek 14,3%-a került határon túlra. A magyar államot a jóvátétel fizetése és az elcsatolt területek pénz- és adóügyi viszonyainak (hadikölcsönök, jogi és fizikai személyek tartozásai, adósságok, ingatlanok, értékpapírok és részvények nosztrifikációja, bankok és szövetkezetek budapesti letétei), valamint a devizaforgalomnak a rendezése állította komoly feladat elé. A szomszéd országokkal folytatott tárgyalásokat a nemzeti valuták eltérő árfolyamai és az elzárkózó nacionalista gazdaságpolitikák nehezítették. Magyarország pénzügyi összeroppanását csakis külföldi kölcsönfelvétel akadályozhatta meg. A Bethlen-korszak pénzügyi stabilizációs intézkedéseinek, a magyar állam szanálásának, a Magyar Nemzeti Bank 1924-es létesítésének és a pengő 1927-es bevezetésének köszönhetően állt talpra a magyar gazdaság. Vö. A háború előtti Magyarország statisztikai adatai a megmaradt és elvesztett területek szerint részletezve. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923, 78. sz. 291., 300., 301–302. p.; Madarassy-Beck Gyula: Az átcsatolt területekkel szemben fennálló pénztartozási viszonyainak kérdéséhez. *Békejog és békegazdaság*, 1921. november, 2. füzet, 33–38. p.; *Jelentés a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1919–1922. évi működéséről*. Budapest, 1923, 14–19., 34–35. p.; Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.; Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993, 501–581. p.; Hornyák Árpád: Adalékok a magyar jóvátétel rendezésének és az 1924. évi népszövetségi kölcsön megszerzésének jugoszláv és angol vonatkozásaihoz. In Dévényi Anna–Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2007, 43–64. p.; Szávai Ferenc: A Monarchia felbomlásából adódó vitás elszámolások. Uo. 160–180. p. Bethlen politikai pályafutására és gazdaságpolitikájának bemutatására lásd Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991, 150–167. p.

74. Az utódállamok politikai vezetői tisztában voltak a magyarországi vasúthálózat katonai, gazdasági és szállítási jelentőségével. A vasúti csomópontok és szárnyvonalak katonai birtokbavétele a nemzeti territórium határait is kicövekelte. A csehszlovák követelések esetében a magyar-szlovák etnikai határ vagy a nyelvhatár ebből a szempontból alig kapott súlyt. Vö. Majdán János: A vasút szerepe a határok kialakulásában. In Pásztor Cecília (szerk.): *„...ahol a határ elvált”*. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár–Nagy Iván Történelmi Kör–Szindbád Kht., 2002, 100–115. p.; Palotás Zoltán: *A trianoni határok*. Budapest, Interedition, 1990, 45–47. p.

gi termények értékesítése terén pedig kivitelre szorult, tehát a külkereskedelemtől szorosán függő, annak kiszolgáltatott gazdasággá változott. Az exportképesség biztosítása tökebefektetéseket, így a külföldi tőke importját igényelte.⁷⁵ A protekcionista vámpolitikát, saját nemzetgazdasága megerősítése végett, az európai és a szomszéd államokhoz hasonlóan Magyarország is következetesen alkalmazta. Erre 1925-től került sor, miután az államháztartás stabilizálódott. A békeszerződés rendelkezései különösen sújtották a nehézipari termelést, kohászatot, szén- és vasércbányászatot. A nyersanyaglelőhelyek és erdők nagyobb részét a határon túlra kerültek, ellenben a feldolgozóipar a megkisebbedett magyar területeken maradt.

8. A Rimamurányi útkeresése a gazdasági dezintegráció örvényében (1918–1922)

1919 novemberében a Horthy vezette Nemzeti Hadsereg csapatai bevonultak „a bűnös” és „bűneiért vezeklő” Budapestre. Az optimista vélemények szerint ezzel a belpolitikai zűrzavarnak és a gazdasági kilátástalanságnak is végérvényesen vége szakad. Ellenben a Rimamurányi budapesti székházában november 15-én üléselő igazgatósági tagok továbbra is gondterheltek voltak, hiszen az új határok és a magyar állam felbomlása hosszú távra meghatározta a vállalat helyzetét, egész ipari rendszerét, rentabilitását és tőkét.

Az óriásvállalat anyagi veszteségei a forradalmak időszakában, a csehszlovák és román katonai intervenció, illetve a szepes-gömöri régió megszállása következtében megnövekedtek.⁷⁶ A Rimamurányit 1919 januárjától a demarkációs vonal elvágtatta a Rima és a Sajó völgyében elhelyezkedő telepeitől. Az ózdi, salgótarjáni és nádasdi iparvidéket védő munkásezredek május folyamán nem tudták feltartóztatni a csehszlo-

75. A magyar gazdaság fejlődésének problémáira vö. Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után (1919–1929)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 28–31. p.; Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975, 198–253. p.; Honvári János–Draskóczy István: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula Kiadó, 2000, 315–324. p.; Kaposi, Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002, 271–300. p.; Ormos Mária: Trianon és a magyar gazdaság. In Pásztor Cecília (szerk.): *„...ahol a határ elválaszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár–Nagy Iván Történelmi Kör–Szindbád Kht., 2002, 47–58. p.

76. A Rima felett, hadiüzemként, 1919. január 30-ig a katonaság felügyeletet gyakorolt. A kormány ilyen formában a termelés folyamatosságát akarta fenntartani. A vállalat a feszültségek enyhítése érdekében szociálpolitikai intézkedéseket fogantatosított. A munkaerő-problémán és a szociális gondokon igyekezett javítani, kevés sikerrel. 1918 végén a munkásság baloldali radikalizálódása fokozódott. A fiatal munkások „teljesen a kommunizmus” hívei lettek. 1919 januárjában a munkásokkal bérmegállapodás született. A nyugdíjas alkalmazottak jövedelmeit is újraszabályozták. Lásd Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 147–155. p.

vák előrenyomulást. A csehszlovák legionárius egységek a stratégiailag fontos Bánrévét foglalták le. A román hadsereg augusztus 16-án szállta meg Ózdot és Nádasdot.⁷⁷

A termelés 1918. november 1-jén leállt és csak 1919 februárjában indult újra.⁷⁸ A kohók hosszabb ideig nem dolgoztak, nem kaptak sem kokszot, sem szenet. Az acélgyártás visszaesett. A cég a nyersvas- és féltermékkészleteit kezdte felhasználni. A Rima vezetőségét az 1919. március 22-én létrehozott négytagú direktórium ellenőrizte, amelynek feladatai közé tartozott a ki- és bejövő posta, valamint a vagyonkezelés felügyelete. A tantiémek kifizetéséhez is a direktórium hozzájárulása kellett. A munkásbérek nagy teherként, kb. évi 2 millió koronaként jelentek meg. A nyugdíjügyek rendezésére „felsőbb” nyomásra kötöttek kollektív szerződéseket. A másik oldalon a munkateljesítmény csökkent.⁷⁹ Zorkóczy Sámuel⁸⁰ műszaki igazgató a következőkről számolt be: „Mindenütt a 8 órai munkaidőre tértünk át, kénytelenek voltunk a munkásoknak mindinkább terjedő beavatkozását az üzemek vezetésébe türelemmel elviselni és a háború folyamán már megduplázott munkabéreket még egyszer megkétszerezni és ezen felül a munkanélküliek támogatása címén óriási összegek kerültek kifizetésre. Mindezen akadályok és nehézségek dacára sikerült a február elején felvett üzemet fenntartani és a március hó folyamán egy javuló tendenciát mutató emelkedő termelési eredményt elérni, amikor a március végével beállott változás minden eddigi fáradozásaink eredményét egyszerre tönkretette és miután a munkásság a hatalmat teljesen magához ragadta, minden befolyásunk teljesen megszűnt.”⁸¹

Az üzem nyersanyagtartalékai, telepei, fióközemei és erdőbirtokai Csehszlovákiában maradtak. Az ózdi, nádasdi és salgótarjáni kohók a nyersanyaghiány következtében leálltak. A korompai és zólyomi gyárakkal megszakadt a kapcsolatuk. A romániai kaláni vállalatnál ugyanez történt. A politikai összeomlás válságos helyzetbe sodorta a vállalatot. A vállalat működésének fenntarthatósága, az ipari komplexum széthullása Damoklész-kardként lebegett mindenki feje felett. A legfontosabb döntéseket hozó testület tagjai immár egy éve nem is ültek össze teljes számban. Az előző 1919-es márciusi ülésre a

77. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 182–183. p.

78. A Rimamurányi a csehszlovák katonai hatóságoknál 1919 februárjában elérte, hogy a vashegyi, rákosi és Sajó-völgyi ércet magyar területre szállítsa. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 168. p.

79. Magyar Országos Levéltár (MOL), Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (RMST), Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. március 26. jkv.

80. Zorkóczy Sámuel (1869–1934) bányamérnök, tanár. Besztercebányai születésű. A selmecbányai bányászati akadémián tanult 1887–1890 között. Tanulmányai befejeztével ott lett segédtanár. 1894-ben került a Rimához. 36 évesen, mivel „feltűnt rendkívüli képességeivel” az ózdi gyár üzemigazgatója lett. Borbély Lajos 1912-ben maga mellé veszi és a vállalat műszaki vezetését bízta rá. MOL, RMST, Z 368, 4. csomó, 1. tétel, 1934. április 25. jkv.

81. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.

Wiener Bankverein képviselőjét, Popper Bernátot⁸² és egy másik bécsi tagot, Márkus Hugót⁸³ „az idő rövidsége” és az utazási nehézségek miatt meg sem hívták.

Bíró Pál⁸⁴ novemberi helyzetértékelésének bevezetőjében a következőképpen fogalmazott: „Ez a pesszimizmus természetesen a legközelebbi néhány évre szól, mert a későbbi jövőbe tekintve mégiscsak túlsúlyba fog jönni az emberi megfontolásba vetett hit; ha majd az anyagtermelésnél és -elosztásnál a szociális szükségletek és a nemzeti különlegességek mellett ismét a gazdasági kérdés is szerephez fog jutni, akkor a természetes gazdasági összetartozás nem lesz figyelmen kívül hagyható, akkor ismét természetes lesz, hogy a gömői vasércnek ismét az ózdi kohó felé és nem Vitkovic vagy Kladno felé fognak gravitálni, minekünk nem fog kelleni koldulni vagy kocszért nehéz ellenszolgáltatásokat nyújtani, ellenkezőleg kohóink újból az osztrai-karvinai szénmedence természetes fogyasztási területének fognak tekinteni.”⁸⁵

A vezérigazgató „vátessi” beszédének számos eleme a későbbiekben nem valósult meg. Az üzem normális működése előtt tornyosuló anyagbeszerzési és -ellátási problémákkal sürgősen meg kellett birkóznia, valamint az üzemi forgótőke biztosítása is elodázhatatlan feladat volt. Bíró éppen ezen az igazgatósági ülésen vázolta a válságos helyzetből kivezető utakat. A „minimális verzió” szerint a Rima vagy felszámolt volna, vagy ha a részvényesek fenntartják, akkor is tetemes veszteségekkel kellett számolniuk. A vállalat termelése a békebeli évekhez viszonyítva nagymértékben visszaesett. A nyersvas előállításánál 16%-ot, acélingónál 18%-ot, készárúnál 18%-ot ért el. A készáru elszállítása 22%-ot tett ki, és a termelési költségek mindjobban növekedtek.

-
82. Artbergi Popper Bernát, a Vaskorona-rend lovagja, a Wiener Bankverein vezérigazgatójaként 1905-től „súlyos egyénisége” volt a Rima igazgatóságának. Borbély Lajos távozásakor 1910-ben a vállalat végrehajtó bizottságának tagja. Ennek a testületnek 1919 után is a tagja. A Rima alelnökévé 1931. október 7-én hunyt el. MOL, RMST, Z 368, 2. csomó, 1. tétel, 1905. október 26. jkv., 1910. július 2. jkv. Uo. Z 367, 1. csomó, 2. tétel, A Rima üzleti jelentése és zárszámadása (1910–1911).
83. Márkus Hugó 1917-ben került az igazgatóságba. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1917. február 13. jkv.
84. Bíró Pál (1881–1955?) a Rimamurányi legjelentősebb személyisége volt. Bíró Ármin fia. Apja 1917-es halála után került a vezérigazgatói székbe. Budapesten és németországi egyetemeken (Berlin, Freiburg) joghallgató volt. Államtudományi doktori oklevelet 1902-ben szerzett. Rá egy évre lépett be a vállalathoz tisztviselőként. A kereskedelmi igazgató posztját 1912-től látta el. Elnök-vezérigazgatóként működött 1927–1938 között. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöki pozícióját is betöltötte. Az első világháború alatt a közös hadügyminisztériumban a vasipari bizottság tagja volt. A magyar delegáció vasipari bizottságának tagjaként részt vett a párizsi béketárgyaláson. Politikailag is aktív volt. Az ózdi választókerületből 1927-ben került be egységes párti programmal a parlamentbe. Bethlen Istvánnal együtt 1935-ben kilépett a kormánypartból és párton kívüli ellenzéki programot képviselt. Képviselői mandátumáról 1938-ban lemondott és máig tisztázatlan okok miatt elhagyta az országot. Prágában (1938), Amszterdamban (1939), majd 1940-től Zürichben élt. *Új Magyar Életrajzi Lexikon. 1. kötet.* Budapest, Magyar Könyvklub, 2001, 750–751. p.
85. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.

Bíró stratégiájában a csoportosulás pénzügyi szanálása kiemelt jelentőséget kapott. Ezt a lépést a hirtelen megnövekedett bankadósság, a pénzváltozás, a kialakuló szomszéd államok vámterületei és az anyagárak változásai idézték elő. Az önálló csehszlovák vámterület létrejötte, a pénzelkülönítés szlovákiai lebonyolítása 1919. március 3. és 12. között, a csehszlovák korona törvényes fizetőeszköznek nyilvánítása és a pénzforgalom szabályozása a határozattal együtt átmenetileg a Rima-központ elválták az érdekeltségeitől.⁸⁶ A Rima 1918 közepén a PMKB-kal szemben 25 millió korona értékben halmozott fel hitelt. A Wiener Bankverein és a brünni Morva Agrár- és Iparbank⁸⁷ 1918 október végén 37 millió korona hitelt nyújtott.⁸⁸ A hitelfelvételt az akut csehkrona-hiány kényszerítette ki, mert 1919 február végéig csak a legnagyobb nehézségekkel voltak képesek ellátni a csehszlovákiai területre került affiliált vállalkozásokat készpénzzel. A kapcsolat, elég gyorsan, áprilisra helyreállt. A cseh koronában történő eladásokat még nem akarták realizálni, mert a kitermelt ércet a magyarországi kohókban szánták feldolgozni.

A stabilizálás sikeressége érdekében a rövid távú hiteltörlesztés nem jöhetett szóba, így Bíró a részvénytőke emelését javasolta, még a nyilvánvaló kockázatok (veszteségek, bizonytalan jövő) ellenére is. Ez azt jelentette, hogy a részvénytőkét 10-ről 50 millió koronára emelik. A tervet az 1919. december 13. rendkívüli közgyűlés hagyta jóvá.⁸⁹ Az átállás egyik „kombinációját” a csekélyebb hozamú nyereségesség megőrzése jelentette. Ennek alapját a vasérc- és széntermelés bevételei és az érdekeltségi vállalatok részvényjövendelmei biztosíthaták. A közgazdasági viszonyok rosszabbodásával pedig, ha kohók bezárására kerülne sor, a bevételt más iparágak megvásárlására fordítanák.

A Hernádvölgyi helyzetéről a források szerint egyedül Bíró rendelkezett naprakész információkkal.⁹⁰ A korompai üzem számára sok fejtörést okozott. Nemcsak a kiforratlan és változékony politikai helyzet, a valutakérdés, hanem a szanálás módja és a mind valószínűbbnek látszó cseh tőkebevonás és a helyi munkásság mind radikálisabb bérkövetelései miatt is. A cég 10 millió koronával „tartozott” az anyavállalatnak, és a hadikölcsön-tartozásai elérték a 3,34 millió koronát. Csupán a Wiener Bankverein gyorshi-

86. Šouša, Jiří: Rašínova měnova reforma v roce 1919(1920). In *Měnové systémy na území českých zemí 1892–1993*. Sborník z konference v Opavě 22. a 23. března 1994. Opava–Praha, Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity Opava, Česká národní banka Praha, 1995, 53–61. p.; Kačkovičová, Mária: Menové reformy v 20. storočí. In *Ludia, peniaze, banky*. Zborník z konferencie 6–8. novembra 2002. Bratislava, Národná banka Slovenska, 2003, 386–391. p.

87. A pénzintézet cseh cégneve Moravská agrární a průmyslová banka volt.

88. Az anyavállalat 16 milliót, a Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt. 19 milliót, az Unió Vas- és Bádogyár Társaság Rt. 2 milliót koronát kapott.

89. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. december 13. jkv. Bíró már 1919 szeptemberében az alaptőke-emelésben gondolkodott, de ekkor még sem a Wiener Bankvereint, sem a PMKB-ot nem értesítette. A vasércbányák eladásának ötletét elutasította. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 928/Titk. 1919. szeptember 27.

90. Bíró Pál 1920 végén úgy fogalmazott, hogy a válság ellenére elért, a kedvező árszínvonalnak köszönhető nyereség elérése csak „autoritatív vezetés és szigorú munkafegyelem mellett lehetséges”. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv.

tele segített ideig-óráig. Az igazgatóságot a cseh koronában való mérlegkészítés és a veszteségek feltüntetése vagy kozmetikázása dilemmák elé állította. Abban az esetben, ha az eladási értékeket tüntetik fel, de azokat alacsonyán állítják be, egy esetleges kisajátítás esetén a reális értékeket nem kapják vissza. Ha pedig az adatokat magasabban tüntetik fel, a vagyondézsma ró többletterheket a vállalatra.⁹¹ Egyébként „egy teljesen helyes becslés nem eszközölhető”.

Bíró Pál az üzemet őrző csehszlovák katonaság szerepére pozitívan tekintett, mert jelenlétükben a közbiztonság és a polgári vagyon megőrzésére látott esélyt: „[az emberek] mikor látták, hogy tulajdonképpen mindent megtehetnek büntetlenül, túlkapásaikban nem ismertek határt.”⁹²

Az üzem szén- és kokszellátása akadozott, majd teljesen leállt. Így kudarcot vallott az a terv is, mely szerint a korompai vállalat „egyfajta önellátással”, átmenetileg képes biztosítani a két Martin-kemence működését. A problémát tetézte, hogy 1919 őszén a csehországi széntermelés is akadozott vagy éppen szünetelt, így ettől a vásárlási lehetőségtől is elestek. A Rima vezetősége már 1919 nyarán tájékoztatta a csehszlovák kormányt az üzem helyzetéről, és a szakszervezettel is tárgyalt a foglalkoztatási kérdésekről. Ezzel meg kívánták előzni az esetleges represszív csehszlovák lépéseket.

A zólyomi Unió helyzete, a problémák ellenére, összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a Hernádvölgyié. Pénzfőlősleggel rendelkezett, és 7 millió koronát „hitelezett” is a Rimának. A gazdasági mutatói kedvezőek voltak, ami 7%-os osztalékfizetést is lehetővé tett. A valóságban, a kedvezőtlen értékesítési körülmények között, szintén holtpontra jutott az eladási üzlete. Az Unió irányítása, főleg 1919 tavaszán ütközött akadályokba, mert a telephely Zólyomban volt, de a székhelyét Bécsben jegyezték.⁹³ A Rima igazgatósága ideiglenesen nem foganatosított intézkedéseket, a további fejleményekre várt.

A román fennhatóság alá került Kaláni Lemezgyár Rt. maradt az egyedüli olyan érdekeltiség, mely 1918 és 1919 fordulóján meg tudta tartani aktivitását, önfinanszírozó képességét, és pénzügyi helyzete is kedvező maradt. Az igazgatóságnak a közeljövőben román részvénytöbbséggel kellett számolnia (amit a románok már félhivatalos utakon jeleztek is). Ennek „beköszöntét” mindenesetre késleltetni akarták.

91. Végül a magasabb értékek kerültek be a mérlegbe. A vagyonaadó nagy terheket rótt a vállalatra. Számításaik szerint a Rimamurányinak 10,8 millió, a Hernádvölgyinek 6,5 millió és az Uniónak 2 millió koronát kellett fizetnie. Erre osztrák és magyar hadikölcsönöket nem használhattak fel. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv.

92. A salgótarjáni és ózdi üzemek eltérő helyzetben voltak. A Rima 1919 augusztusában interveniált a csehszlovák megszállás miatt. Attól tartottak, hogy a cseh katonaság leszereli a gyárakat és a berendezéseket elszállítják. Arra hivatkoztak, hogy „a szlovenszkoí üzemeink összefüggnek ezen gyárral és közvetve cseh érdekek is szenvednek”. Nehezményezte, hogy a salgótarjáni üzemben a cseh katonai parancsnokság a gyárvezetőséggel nem kommunikált, hanem a kinevezett bizalmiakkal tárgyaltak a gyár működésének kérdéseiről. Hogy fogalmazott: „ha jogilag nem is, de lényegileg egész bolsevista gazdálkodás folyik.” A csehszlovák kivonulás után sem következett békésebb időszak. A bevonuló román csapatok 1919. szeptember elején rekvirálás céljából vették számba a Rima berendezéseit és készleteit. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, A budapesti központ levele Pozsonyba (1919. augusztus 20.), 826/Titk. 1919. augusztus 26.; 901/Titk. 1919. szeptember 1.

93. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. március 26. jkv.

Prosperitása miatt nem gondoltak az üzem eladására, mert „a jövő Romániájában” nagy lehetőségeket láttak a terjeszkedésre.

Az 1920-as üzleti év Bíró jóslatai szerint alakult: az üzemek nyersanyagellátása nem javult, a kokszellátás sem rendeződött és a tartalékolt készleteiket használták. Kedvező jelként értelmezte, hogy a csehszlovák törekvések és nyomásgyakorlás ellenére a Rima megőrizte szervezeti egységét. A vállalat szempontjából létfontosságú gömöri érckészletekhez még mindig nem jutottak hozzá. A vezérigazgató kereskedelempolitikai értékelésében úgy látta, hogy egy év alatt bebizonyosodott, a gömöri ércet csak a borsodi kohókban dolgozhatják fel. A gömöri terület ebben a helyzetben „torzszülőtté” vált. Önálló vasipart a csehszlovák állam ezeken a területeken, megfelelő tüzelőanyag hiányában nem tudott létrehozni, emellett a gömöri bányák kihasználatlansága a régióban növekvő munkanélküliséget eredményezett (a szakképzett szlovák munkaerő pedig Salgótarjánban és Ózdon hiányzott). Tehát a Rimának továbbra is arra kell törekednie, hogy jelen legyen a térségben. A cseh konkurencia, a morvaországi és sziléziai vasművek a gömöri nyersanyagtartalmakok iránt nem érdeklődtek. Számukra a sokkal magasabb svéd vasércvásárlás is megfelelt (a Rima-bányák fuvardíjához képest négy- és ötszörös áron!).

Az érdekeltségi vállalatok mind súlyosabb helyzetbe kerültek. A Hernádvölgyi esetben a csehszlovák kormány nem engedélyezte a bécsi székhely áthelyezését. Bíró egy pozsonyi székhely kialakítását a fennálló pénzügyi helyzet (pénzszűke és az üzem adósságai⁹⁴) miatt nem látta kivitelezhetőnek. Ez a lépés az igazgatóság átalakításával és a részvénybirtok egy részének eladásával járt volna. Legfontosabb célként a két Martin-kemence üzembe helyezését és a termelés elindítását jelölte meg, de az 1919. október–novemberi munkássztrájk ezt késleltette. Ezenkívül a magnezittégla hiánya mutatkozott.⁹⁵ Az Unió gyakorlatilag 1920-ban nem üzemelt és mérsékelt hasznot hozott. Székhelyét Zólyomból Pozsonyba tervezték áthelyezni. Romániában a kaláni gyár tüzelőanyag-ellátása vált kritikussá, ezért ideiglenesen a költségesebb faszéntüzelésre kellett átállniuk. Nyersanyaghiány miatt 1919. június 1-je óta szünetelt a termelés.⁹⁶ A wölersdorfi ipartelep, mely 1912-től nem üzemelt, 3,5 millió osztrák korona értékben adták el.

Összességében a fennálló problémák ellenére a Rima likviditása nem rendült meg, de anyagi helyzetére a csehszlovákiai és magyarországi pénz- és árvizonyok kedvezőtlen hatást gyakorolhattak.⁹⁷ A pénzszűke beállta pedig „kellemetlen” helyzetet eredményezett volna. Bár az adósságokat a Rima képes volt fedezni, mert az anyagkészle-

94. Ekkor a vállalat 49,8 millió koronával tartozott a Wiener Bankvereinnak és a Morva Agrár- és Iparbanknak.

95. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 265/Lr. 1919. október 7. 1010/I.Titk. 1919. október 10. 1919. szeptemberében bércsökkentésről folytak eredménytelen tárgyalások a korompai munkásokkal, lásd MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Bíró Rudolf levele Bíró Pálnak (1919. szeptember 5.)

96. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Pavlovits levele (1919. augusztus 2.)

97. Ez a pénzügyi egyensúly a világháborús években sem rendült meg. A vállalatvezetők jelentős belső, titkos tartalékok felett rendelkeztek. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 109. p.

tei és kintlevőségei kellő fedezetet nyújtottak, a vezérigazgató azonban el akarta kerülni a kockázatokat. A csehszlovákiai bankokkal szemben az adósságállományukat végtelenségig nem növelhették, a magas hitelkamat is csak negatívan befolyásolta az üzleti eredményeket. A bankhitelre azonban szükség volt, főleg a nehezen beszerezhető csehszlovák koronára, hiszen a saját vagyon elégtelen volt az üzletek lebonyolítására. Elsősorban a gömöri bányák költségei és a kitermelt érc feldolgozatlansága következtében nőttek meg a kiadások. 1920-ra már 41,5 millió csehszlovák korona bankkölcsönt vettek igénybe. A tartozások tetemesek voltak. Az 1919 szeptemberi adatok szerint 40 millió magyar koronáról és 5,2 millió magyar korona értékben lombardírozott hadikölcsönről volt szó. Az adósság nagysága október folyamán megnőtt: osztrák–magyar koronában kb. 75 millió magyar koronára és 2 millió csehszlovák koronára.⁹⁸

8.1. Az új vállalat-szervezési és kereskedelempolitikai koncepció kibontakozása

Ebben a fejezetben két kérdésre keresek választ. Mikor és milyen céllal fogalmazódott meg Bíró Pálban a vállalat működésének új alapokra helyezése és a kereskedelmi politika átértékelése? A Rimamurányi kiszolgáltató helyzetét képes volt-e egy új innovációs program megváltoztatni?

Az első kérdés megválaszolásához érdemes részletesebben bemutatni az 1919 elején lezajlott koncepcionális vitát Bíró Pál és a kereskedelemügyi minisztérium osztálytanácsosa, Ferenczy Móric között a világháborút követő magyar gazdaságpolitikáról, a vasipari termelés és kohászat kitörési irányairól. Mindkét tanulmány a béketárgyalásokra való felkészülést kívánta segíteni. Ferenczy a kormány felfogását képviselte. A földrajzi, szállítási és elosztási nehézségek ellenére a magyar vasipar helyzetét nem találta reménytelennek. Becslései szerint az 1913-as vasérctermelés 20%-a, a nyersvas- és acélgártás 30%-a maradhat a megkisebbedett államterületen. Az alapanyagok kitermelése és a kohászat kapacitása közti aránytalanságot nem találta olyannak, amely alapjaiban veszélyeztetné az ágazat jövőjét. A vasércellátásra neki is válaszokat kellett keresnie. A határokon túlra került nyersanyagbázisok tekintetében a szepes-gömöri bányavidéket tekintette elsődleges fontosságúnak. Ha ezzel a régióval nem sikerül kapcsolatot létesíteni, akkor a boszniai és szerbiai lelőhelyek felé kellene orientálódni. A Ferenczy-féle elképzelés, mely a megcsonkított országterület beszűkült piacára kísérelte meg adaptálni a vasipari kapacitásokat, nem számolt a piacthelyeződések és az utódállamok saját vasipari fejlesztéseivel, melyek rövid időn belül átrajzolják a közép-európai gazdasági erőviszonyokat és a kartellmegállapodásokat is átértelmezik.

98. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv., 1920. október 27. jkv. A Rimamurányi a későbbiekben is igénybe vette a csehszlovák bankokat. Az Allgemeiner Böhmischer Bankverein brünni fiókjával 1922. szeptember 30-án kötött hitelmegállapodást. A Pozsonyi Általános Bankkal pedig 1924 őszén 2,5 millió korona értékű hitelmegállapodást írt alá. A hiteleket anyagvásárlásra, fuvardíjakra, az elbocsátott munkások végkielégítésére, üzleti partnereknek és a budapesti központ pénztárának történő átutalásokra fordították. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 10352/Bog (1924. szeptember 10.), 60912/Secr. (1924. szeptember 12.), 1000/D, 1205/D, 1474/D.

Bíró koncepciójának lényegét alkotta a környező államokkal, különösen Csehszlovákiával való megegyezés elérése. A Rima nyersvastermeléssel kapcsolatos gondja egyben a magyar ipar problémájaként is jelentkezett. A vasérctermelés kapacitásainak 57%-a és a vasfélgyártmányokat előállító korompai, zólyombrezói és pohorellai üzemek, melyek 1913-ban az össztermelés 20%-át adták, kerültek csehszlovák államterületre. A nyersvasat, a korompai, nyustyai, likéri és tiszolci kohók elkerülésével, csupán az ózdi biztosíthatta. Bíró a balkáni vasércartalékokkal nem számolt, mert szerinte azokra a kibontakozó jugoszláv vasipar tart majd igényt. Az egyedüli kivezető utat a bilaterális egyeztetésekben látta.⁹⁹

A másik kérdés esetében az 1920-ban indított új beruházási programot kell elemezni, melynek legfőbb célját a vállalat termelésének stabilizálása alkotta. Ez a program négy pilléren nyugodott. A szénbányászat fejlesztésén, melyet nyolc év alatt láttak megvalósíthatónak. Ezeket a munkákat Gyürky Gyula¹⁰⁰ bányaiigazgató irányította. A farkaslyuki bánya kapott prioritást, emellett feltárásokat kezdtek a Sajó-völgyi, rozsnói és luciabányai vasérclelőhelyeken. A második pillért a salgótarjáni kohóüzem fejlesztése jelentette (egy „villamos acélkemence” már régi terv volt). A harmadikat a bányamunkások lakóházainak építése, melyekre a fokozott széntermelés érdekében nagy szükség volt. A negyedik egy együttműködésről szolt a Salgótarjáni Kőszénbányával a borsodi szénmedence közös kiaknázásáról. Erre a célra egy közös vállalatot alapítottak volna 20 millió koronás alaptőkével.¹⁰¹

A vállalat alaptőke-emeléseit a pénzügyi helyzet javítása és a fejlesztések finanszírozása érdekében valósították meg.¹⁰² 1921 márciusában a kiadások növekedése és a nagyarányú hitelszükséglet váltotta ki az újabb tőkeemelés tervét 70-ről 100 millió koronára. Ekkor újabb kokszvásárlási szerződéseket kötöttek (összesen 180 ezer q mennyiségben), hogy az ózdi kohókat minél hamarabb üzembe helyezzék. A gömöri

99. Réti László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 162–167. p. A gömöri bányákhoz való hozzájutás azonban távlatilag nem oldotta meg a vasércellátás problémáját, mert a szállításuk drága volt. Az ózdi kohók vasércszükségletének nagyobbik részét Rudabányáról és Prijedorból fedezték. A gömöri vasércbányák termelését ezért csökkentették 70%-ról 30%-ra. RMST, Z 368, 3, csomó, 1. tétel, 1923. szeptember 28. jkv.

100. Gyürky Gyula (1860–1949) a Nógrád megyei Pusztaberkin született. Középiskoláit Léván, Esztergomban és Körmöcbányán végezte, ahol 1877-ben érettségizett. A selmecebányai bányászati akadémián 1877–1880 között tanult. Aknasugatagon két évig gyakornok, majd önkéntes vártűzér volt. Selmecebányán 1882–1883 között a Ferenc József-aknán gyakornok. A bányászati államvizsgát 1883-ban tette le. Két évig tanársegédként működött. A Szepes megyei szlovinkai bánya üzemvezetője volt 1884-től. A Kőszénbánya és Téglagyár Társulat dorogi szénbányájában dolgozik 1887-től. A Rimamurányihoz 1892. február 1-jén került. A vállalatnál 1897-ben főmérnök, rá három évre bányaiigazgató-helyettes, 1905-ben ózdi bányaiigazgató. 1910-ben bányatanácsosi címet kap. Az Országos Magyar Kohászati és Bányászati Egyesület borsod-gömöri osztályának volt a választmányi tagja. Lásd *Jó szerencsét!*, 1910. május 1. 31. sz. 603–604. p.; Uo. 1910. július 24. 41. sz. 827. p.; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1949, 5. sz. 212. p.

101. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv., 1921. június hó 6. jkv.

102. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. november 12. jkv., 1921. február 19. jkv.

üzemek pénzzüksége is megnőtt, ezért majdnem 300 millió csehszlovák korona bankhitelt kellett felvenniük. A likéri kohót is újraindították.¹⁰³ Az új kereskedelmi politika az érdekeltségi hálózat növelésére és a nyersanyagbázis kiszélesítésére támaszkodott. Ezt a célt szolgálta a Romeiser és fiai cég átalakítása, mellyel a Rima a Szerbiába és Bulgáriába irányuló vasexportot vette a kezébe, valamint a Bánvölgyi Szénbánya Rt. alapítása.¹⁰⁴

A Rimamurányi tervezett tőkeemeléséhez a „közvetlen lökést” az 1920 októberében a prágai kormánnyal folytatott tárgyalások adták meg. A cseh kormány „elvileg” hozzájárult, hogy a gömöri bányáikból kitermelt ércet és meszet üzemeikbe szállítsák, illetve – még ha nem is kellő mennyiségben, de – kokszkiutalást is eszközöltek. Ez egy rövid távú kompenzációs üzlet lehetősége volt.¹⁰⁵ A vállalat cserébe lisztet szállított. Havonta 200, esetleg 600 vagon kokszot kellett a Rimának kapnia (amúgy az igény békebeli időkben havi 1500 vagon volt). Az élelmiszerárak és munkabérek, valamint az acélgyártás kiadásainak finanszírozása is megkövetelte az alaptőke-emelést.¹⁰⁶

8.1.1. A Rima pozsonyi képviselte

A Rimamurányinak Pozsonyban létrehozott képviselte (kezdetben Zentralbureau, Központi Iroda név alatt) a csehszlovákiai érdekképviselőt, a prágai és pozsonyi kormány-, illetve szakmai körökkel való kapcsolatépítés és a szlovákiai ipartelepek, bányák, kohók működésének biztosítása szempontjából fontos szereppel bírt. A két világháború között, cégnévként, szlovák–német–magyar megjelölést használtak.¹⁰⁷

Ez az iroda, később képviselőt, 1919 tavaszán kezdte meg tevékenységét. „Gyökerei” 1919 áprilisára nyúltak vissza. A hivatal státusa 1923 februárjáig, a csehszlovák–magyar egyezmény ratifikálásáig iroda volt. Ezután szervezték képviselőtét. Vezetője, Bíró bizalmi embere, Wilhelm Radwaner kereskedelmi tanácsos lett. Az

103. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. március 1. jkv., 1921. április 25. jkv.

104. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. október 12. jkv., 1922. június 20.

105. Bíró Pál a kompenzációkban látta a gazdasági problémák áthidalásának átmeneti megoldását. A pozsonyi Rima-tisztviselők ebben nem a megoldást, hanem az akadályoztatást látták. Bíró erről így fogalmazott: „Különbén is úgy látom, hogy Urbán és Radwaner nem látzanak tisztában lenni avval a különséggel, ami a Csehországhoz tartozandó és a Magyarországhoz tartozandó területek okkupációja között van. Ez utóbbi egy ideiglenes politikai rendszabály, tehát nem jelenti azt, hogy ott kizárólag a saját érdekeik szerint gazdálkodhatnak, pld. a salgótarjáni szén továbbra is Magyarországnak jut és csak kompenzációs alapon történnek be- és kivitelek.” MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 829/Titk. 1919. augusztus 29.

106. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. október 27. jkv. Národní archiv, Ministerstvo zemědělství, 1524. doboz, Dovož zboží pro Rimavsko-muránské podniky.

107. A szlovák változat: Zastupiteľstvo Rimamuránsko-Salgótarjánskej železopriemyselnej úč. spoločnosti pre Československo, de még a másik forma is használatos a cégpapírokon: Československé podniky Rimamuránsko-Salgótarjánskej železárskej účastinnej spoločnosti. Az iroda székhelye 1919 folyamán a Kossuth tér 18. 1919 őszén a Híd utcában volt, az év végén a Vödric utca 42-ben. A képviselőt 1924 elejétől a Lőrinc-kapu utca (Lorenzthorgasse) 14 alatt volt.

1920-as években a pozsonyi „csehszlovákiai képviselőség” két szervezeti egységből állt, az igazgatóságból és titkárságból. A Hernádvölgyi és az Unió felszámolásával, 1923. július 1-jével feloszlott a pozsonyi műszaki igazgatóság, és a szlovákiai üzemek irányítását a budapesti központ végezte.¹⁰⁸ Rozsnyón, a hatékonyabb irányítás végett, külön bányaigazgatóságot szerveztek.¹⁰⁹

Urbán Dávid Lipót¹¹⁰ és Wilhelm Radwaner, a cég kereskedelmi igazgatói 1919 tavaszán már Pozsonyban tartózkodtak (és szobaproblémákkal küszködtek).¹¹¹ Ez annál is fontosabb eredmény, mert 1918 és 1919 fordulójára, 1919 elejére, a Pozsony és Budapest közti szárazföldi, vasúti, vízi összeköttetés szünetelt. Bécs irányából is nehéz volt a beutazás. A posta késve, 4–6 vagy 10–12 napos késésekkel kézbesítette a leveleket. A két város közti hajóközlekedés 1919 augusztusára állt helyre. A postai levélküldemények cenzúrájával is számolniuk kellett, ami a vállalat bizalmas jellegű információinak kiszivárgásával fenyegetett. Bíró és a Marienbadban tartózkodó családtagok egymással való kapcsolattartása is akadályokba ütközött. A pozsonyi iroda gyakorlatilag elszigetelve működött, a magyarországi politikai eseményekről nem voltak híreik. Az 1919 második felében tervezett „Direktor-konferenzt”, melyen a vezérigazgató is részt vett volna, és első kézből tájékozódott volna a szlovákiai helyzetről, többször elhalasztották.

Ebben a helyzetben, a bécsi Eisen- und Blechfabriks Gesellschaft Union központi irodája értékelődött fel, melyen keresztül a levelezés egy részét lebonyolították. A sürgősebb vagy magánjellegű leveleket megbízható ismerősökön keresztül továbbították. A banki átutalások is rendszertelenné és megbízhatatlanná váltak, ezért ezeket is bizalmi személyekkel oldották meg. Bíró Pál, az utazási lehetőségek legteljesebb kihasználásával, egyszerre intézte cégi és családi ügyeit. A Rimát támogató Wiener Bankverein is bécsi irodáján keresztül levelezett Budapesttel.¹¹²

108. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. szeptember 28. jkv. A pozsonyi képviselő munkatársai voltak 1936-ban: Bokor Gyula (helyettes igazgató), Heller János (cégvezető), dr. Neurad Ernő (ügyész). Mindegyikük tisztviselői besorolását ekkor „emelik”: Bokor igazgató, Heller helyettes igazgató, Neurad jogtanácsos lesz. MOL, RMST, Z 368, 4. csomó, 1. tétel, 1936. október 30. jkv.

109. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1924. március 27. jkv.

110. Urbán 1923-ban kilépett a Rimától. Lásd cégjegyzési jogosultságának megszüntetését. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1923. október 9. jkv.

111. Az 1919. december 13. levélben a pozsonyi képviselő létrehozását 1919 elejére datálják. Lásd MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Csehszlovákiai és osztrák levelezés.

112. A két bizalmi személy Fröhlich Pál és Bokor Gyula volt. Fröhlich Bírónak közeli bizalmasa lehetett, mert kereskedelmi ügyekről, a cseh gyárak árainról, bécsi nagykereskedők eladási árainról, különböző ajánlatokról, pénzmozgásról, a hivatalnokok „megkörtövényezésének” módjáról, az áruvásárlás lehetőségeiről informálta, útlevelet szerzett neki, és családjának is szállást intézett Bécsben és Hinterbrühlben. Egyik levelében „mélyen tisztelő igaz híveként” jellemzi önmagát. Bíró Fröhlichet 1919 őszén rendelte vissza Budapestre. Nem véletlenül lett 1922-ben igazgató. 1926-ban hunyt el. Bokor a 20-as években a pozsonyi iroda cégvezetője volt. A levelek átadásában a családtagokon kívül báró Hatvany Endre és báró Kornfeld Pál is segített. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1926. október 30. jkv. Uo. Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 60920/Titk. (1924. szeptember 20.); Bokor Gyula levele Bíró Pálnak (1919. augusztus 21.); Fröhlich Pál levelei Bíró Pálnak (1919. augusztus 19., 22., 25., szeptember 1., 2., 24.), Bíró Pál levele Fröhlich Pálnak (830/Titk. 1919. aug. 29.)

Bíró igyekezett naprakész információkat szerezni a politikai és gazdasági helyzetről. A külföldi, főleg bécsi és prágai német napilapokon keresztül figyelemmel követte az eseményeket, a csehszlovák kormány és vasgyárak lépéseit. A kereskedelmi politika szempontjából a vastermékek eladási adatai osztrák és csehszlovák koronában, a devizaátszámítás árfolyamai és a nagykereskedelmi árak változásainak ismerete döntő fontosságúak voltak. Ezek mellett, a gyors lépések megtétele ügyében, bizalmas forrásokat is szerzett. Például a felső-sziléziai kokszzállítás biztosításához vagy bármilyen ügy elintézéséhez protekció és kenőpénz kellett. A kommunikációzavarral kapcsolatban Bíró Pál levelet intézett Urbánnak egy prágai „kapcsolat” (megfelelő egyén) kiépítése tárgyában, mert a prágai hivatalok lassúsága a Rima üzleteit akadályozta. Ez a kapcsolat valószínűleg nem valósult meg.¹¹³

A pozsonyi csoporthoz júniusban Bíró Pál testvére, Bíró Rudolf¹¹⁴ csatlakozott. A három személy közötti munkamegosztás a következőképpen festett. Urbán, együtt Radwanerrel – úgy tűnik, hogy ő szerepelt fő üzletkötőként –, ritkán Bíró Rudolf-fal, a prágai kormánykörök és gazdasági vezetők felé épített kapcsolatokat. A cseh vasiparral a Rima nevében kötöttek üzleteket. Heidler minisztert a munkáskérdéssel és Hampel minisztert a szénellátással kapcsolatban 1919 augusztusában keresték fel. Tárgyaltak a Bondy, Bruckmer és Podjebrad cégekkel és Vítkovicére látogattak.¹¹⁵ Urbán, a csehszlovákiai konjunktúra kezdetét és a cseh vasgyárak felvevőképessége csökkenését tapasztalva tárgyalt egy holland–cseh szindikátussal 300 vagon hengerelt áru eladásáról, melyet részben le is kötöttek. Urbán szervezésének köszönhetően hívták meg a Rimát 1919. szeptember 10-re a prágai vasgyári értekezletre, melyen az ócskavasárakat vitatták meg. Az értekezleten a Prager Eisenindustrie Gesellschaft, a Witkowitz Bergbau und Eisenhütten Gesellschaft, a bécsi Firma C. T. Petzold és Österreichische Berg&Hütte vettek részt. Urbán látta el információkkal a vezérigazgatót a Rima vevő- és közvetítőkörének állapotáról is. A helyzetértékelés szerint ez a kör megmaradt, így Szlovákiában a Graber&Hecht cégek, illetve a cseh, osztrák és német piaci jelenlét is.¹¹⁶ Radwaner szerepe szintén fontos volt. A kereskedelmi ügyek intézése mellett a terepre is kiutazott. Figyelemmel kísérte a szlovákiai gazdasági helyzet alakulá-

113. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 928/Titk. 1919. szeptember 27. A prágai kapcsolatok megteremtéséhez és fenntartásához egyéb problémák társultak. A vas-, bányá- és faiparra vonatkozó mérlegek elkészítését nehezítette, hogy a „fő elveket” nem ismerték, ezért merült fel, hogy kikérjék egy cseh kereskedelmi jogász véleményét. A prágai hivatalok központosítása és átszervezése szintén hátráltató tényezőt jelentett. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 1919. szeptember 30., 1008/I. Titk. 1919. október 8.

114. Bíró Rudolf 1916-ban került a műszaki igazgató pozíciójába, a 31 év után nyugdíjba vonult Lázár Zoltán helyére. Az érdekeltségi vállalatokkal foglalkozott, ezért is került 1919-ben a pozsonyi irodához. 1944-ben törölték az igazgatósági tagok sorából. A felszabadulás után, az 1945. július 5. igazgatósági ülésen már teljes jogú tagként vett részt. MOL, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1916. február 26. jkv., 1916. július 11. jkv., 4. csomó, 1. tétel, 1945. június 6. jkv., 1945. július 5. jkv.

115. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Urbán levele Bíró Pálnak (1919. augusztus 25.)

116. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Urbán levele Bíró Pálnak (1919. december 23.)

sát, és a korompai, illetve zólyombrézói vállalat finanszírozását felügyelte.¹¹⁷ Bíró Rudolf 1916-tól a Hernád völgyi és Unió ügyeivel is foglalkozott. A hatalomváltás után a két érdekeltség súlyos gondjai, így a szén- és kokszellátás nehézségei, a készletek hiánya mellett a munkásság gyakori sztrájkjai magas termelési költségeket eredményeztek. Csak az új béremelés 1920-ban 1,2–1,5 millió korona többletkiadást okozott. Ezenkívül fel kellett készítenie a dolgozókat a leépítésekre, a bérek csökkentésére. A gömői bányavidéket többször meg kellett látogatnia. Tehát Bíró Rudolf vállára ez a munka komoly többletteherként nehezedett.¹¹⁸

A képviselő az üzletkötések előtt Budapestre továbbította az információkat a kereskedelmi cégek tevékenységéről és pénzügyi helyzetéről.¹¹⁹ Alapelv volt, hogy az alsóbb szintű csehszlovák katonai hatóságoknak nem szolgáltattak ki üzleti és kereskedelmi adatokat.¹²⁰

A fentiek nyilvánvalóan jelzik Bíró Pál üzleti kezdeményezéseinek irányát és lényegét. A kereskedelmi célok mellett, a politikai és gazdasági zűrzavarban, a felvidéki területekről érkező korlátozott, ellentmondó információk és a demarkációs vonal ellenére Bíró Pál az új prágai, részben pozsonyi döntéshozók felé már 1919 kezdetén, legkésőbb az év első felében megtalálta az utakat. Minden bizonnyal korábbi ismeretségeit mozgósította és új kommunikációs csatornákat létesített. Adatolható, hogy kapcsolatban állt Milan Hodžával,¹²¹ aki a salgótarjáni csehszlovák kivonulásról tájékoztatta. „Ma reggel találkoztam Hodzsával, ki különben szintén ma utazik a hajóval Pozsonyba és onnan valószínűleg Prágába. Figyelmébe ajánlottam neki a tarjáni, illetve losonci állapotokat, amiket ő megjegyzett magának. Ő különben azon a nézeten van, hogy a Tarjánhoz nekik semmi közük és azt hiszi, hogy az onnan való újbóli kivonulás csak napok kérdése lehet. Hogy úgy lesz-e, nem tudom.”¹²² Emil Stodolánál¹²³ a felszámolási mérlegek elkészítésének elhalasztását kérte és az ipari komplexum tűzbiztosításügyeit intézte. Egon Bondytól, a prágai behozatali és kiviteli bizottság elnökétől, gyárostól tudta meg a kiviteli árakat.¹²⁴

117. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 1919. augusztus 27. 515/Bo.

118. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Bíró Rudolf levele Bíró Pálnak (1919. augusztus 19., 1919. szeptember 5.). Bíró Rudolf ekkor így írt: „Hogy mit kezdek én a családommal, nem tudom még, mert nem jutok hozzá, hogy a magam dolgaival foglalkozzam.”

119. Lásd például a düsseldorfi Blasberg&Co. esetét, melyhez a Szlovák Általános Hitelbank nyújtott „átvilágítást”. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 8866/Bog. (1924. május 26.)

120. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 2927/3 1919. december 3., 1213/Titk. 1919. december 13.

121. Hodža, Milan (1878–1944) a szlovák agárizmus legjelentősebb alakja. A két világháború között oktatásügyi és mezőgazdasági miniszter. Miniszterelnök 1935–1938 között.

122. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 901/Titk. 1919. szeptember 1.

123. Stodola, Emil (1862–1945) jogász és politikus. Közigazgatási és önkormányzati témákkal foglalkozott.

124. MOL, RMST, Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 1919. szeptember 26., 1919. december 23. A drótygyártásra szakosodott L. G. Bondy cég 1919-ben jelent meg a szlovák piacon. A Ferra AG-val együtt alapította a FOZ Eisenhandels Gesellschaftot.

A pozsonyi tisztviselők a szlovákiai területre jutott ipartelepek, bányák és erdők ügyeit intézték, nem éppen kedvező politikai légkörben: „Elégtelen személyzettel, idegen viszonyok között, egy részben ellenséges, de mindenestre bizalmatlansággal megtöltött légkörben, és egy határozott közigazgatási anarchia közepette ezen urak csak nehéz és hálátlan munkát végeztek.”¹²⁵ Alkalmazkodniuk kellett a csehszlovák törvényekhez, és peres ügyekben alá kellett vetniük magukat a csehszlovák bíróságoknak.

Kezdetben a hivatali körök magatartása nem volt „barátságosan” a Rimával szemben, vagy még a nemzetesítő tendenciák felerősödését nem tapasztalták. A szlovákiai és romániai hivatalok Rimához való viszonyulásában kisebb különbségek voltak. Bíró úgy tapasztalta, hogy a prágai és pozsonyi minisztériumok felé az érintkezés „simán folyik”. Ugyanakkor érezte, hogy „a cseh kormány szívesen látná, ha a társaság jobban alkalmazkodnék az ő nemzeti kívánalmaikhoz”. Tagadhatatlanul jelen volt azonban, hogy a csehszlovák hatóságok bármikor képesek voltak kellemetlenségeket okozni, hiszen néhány Rima-hivatalnokot figyeltek és alkalmazottakat utasítottak ki. A prágai parlamentben ellenben nyílt Rima-ellenesség uralkodott. A vállalatban a magyarosítás gazdasági eszközét látták. A kaláni gyárnál a hivatalnokokat a román hatóságok meg nem zaklatták, és a források politikai nyomásgyakorlásról sem tudósítanak.¹²⁶

ISTVÁN GAUČÍK

The Rimamurány-Salgótarján Iron Works PLC on the example of the economic elites

I make an attempt „to tone” the notion of the „economic elite”. I deduce the notion of an economic elite from the general notion of elite. I also deal with the most important streams of history of enterprise, as the knowledge of the scientific background is essential regarding the research of economic elites. In this study, I deal with the decisive breaking point in the development of the Rimamurány-Salgótarján Iron Works PLC, the consequences of the change in the state power in 1918–1919. I review the Slovak and Hungarian perceptions of the history of the giant company in detail. I put on balance the most important research results. For understanding the completely new economic situation occurring after World War I, it is essential to show the trends in the development of the economy in Czechoslovakia and Hungary, too. I also find important to present the main attributes of the new corporate governance and the business policies of the iron works from 1920. Finally, I clarify the circumstances and operation of the establishment and the operation of their Bratislava agency.

125. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.

126. MOL, RMST, Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv.